

BENDA KÁLMÁN

A Habsburg-abszolútizmus és a magyar nemesség a 16. és 17. század fordulóján*

A Habsburg-abszolútizmus és a magyar rendi ellenállás első fegyveres erőpróbájára 1604 őszén, a Bocskai István által vezetett szabadságharcban került sor. Néhány héttel előtte az egymással szemben álló két párt, valójában csupán mellékszereplők fogalmazásában, írásban is rögzítette álláspontját.

A gálszécsi gyűlés

1604. szeptember 8-án, Kisasszony napján, a Zemplén megyei Gálszécsen összeült Felső-Magyarország rendinek gyűlése, hogy meghallgassa Rudolf király és császár parancsait. A megyék nemesi küldötteinek és a szabad királyi városok polgár-megbízottainak hangulata egyformán komor, sőt elkeseredett volt. Az évek óta húzódó török háború újabb és újabb megterheléseket hozott számukra, anélkül, hogy az áldozatoknak érdemleges hasznát látták volna. A török portyázó csapatok szinte szabadon jártak a hegyekig — legutóbb is Szikszónál állították meg őket —, az idegenből behozott császári katonaság és a fizetetlen magyar hajdúk pedig a törökkel versenyt pusztították a falvakat. Amióta pedig az uralkodó elhatározta, hogy az óriási többségében protestánsná lett országot visszakényszeríti a katolikus egyházba, a sérelmek megsokszorozódtak. Rudolf király egyre kevésbé kérdezte az országot képviselő nemesek, a rendek véleményét, a magyar uraknak nem adott módot, hogy az ország ügyeibe beleszóljanak, rendeletekkel kormányzott, s ezek végrehajtását idegen tábornokokra bízta. Parancsára 1604 januárjában a kassai főkapitány, az olasz Giacomo Barbiano, Belgiojoso grófja, Felső-Magyarország katonai főparancsnoka, zsoldosaival erővel elvette a lutheránusoktól a kassai nagytemplomot, és átadta a jezsuitáknak. Amikor pedig a februári pozsonyi országgyűlés tiltakozott ellene, a rendek által elfogadott 21 törvénycikkhez önkényesen egy nem is tárgyalta 22-et csatolt, amely megtiltotta, hogy a jövőben az országgyűlés vallási sérelmekkel foglalkozzék.¹

A gálszécsi gyűlés lefolyásáról, a tárgyalásokról nem tudunk közelebbit, de a határozatok után ítélve, szenvedélyesek lehettek.² Miután felolvasták az uralkodó parancsát,

*Benda Kálmán tanulmányát és műveinek bibliográfiáját abból az alkalmából közöljük, hogy a szerző 1983-ban töltötte be hetvenedik életévét.

¹ *Paulinyi Oszkár*: Iratok Kassa sz.kir. város 1603–1604-ben megkísérelt rekatholizálásának történetéhez. (= Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. XIV. 1930. 1, s köv.) L. még *Lencz Géza*: A kassai templom-foglalás hatása Bocskay fölkelésére. (Protestáns Szemle 1917.) *Károlyi Árpád*: A huszonkettedik artikulus. (Az 1604: XXII. törvénycikk.) Bp. 1889. Kny.

² A gálszécsi gyűlés iratait kiadta Károlyi Árpád a Magyar Országgyűlési Emlékek (MOE) X. k. 577, s köv.

hogy a katonaság számára 800 jármos ökröt és jobbágyportánként egy-egy köből búzát meg ugyanannyi zabot szolgáltatassanak be, a rendek kimondották, hogy az égető szükségre való tekintettel – a közelgő török támadások elhárítására –, készek a hadviselés terheihez hozzájárulni, azonban 800 ökör helyett csak 16 portánként egy-egy igavonót, azaz összesen mintegy 300 ökröt ígértek, s hivatkozva a pusztulásra és a szegénységre, a gabona mennyiségét is a felére csökkentették.

Ezzel a gyűlés tulajdonképeni feladatának eleget tett, az egybegyűlt rendek azonban tovább mentek. Egyrészt szemére hányták Barbiano-nak, hogy a had élelmezésére, a török elleni fölkelés módjára, „hivatalbéli elődjei dicséretes szokásától eltérve”, nem kérte a megyék tanácsát. Másrészt tiltakoztak a kassai nagytemplom elvétele, a város birtokainak lefoglalása ellen. „A karok és rendek úgy vélik – mondja a határozat –, hogy a nagyságos generális úr a legutóbbi pozsonyi országgyűlés utolsó törvénycikkelyére támaszkodik, amelyet ő császári és királyi felsége az ország rendeinek tudta és hozzájárulása nélkül csatolt a többihez, amelyet tehát semmiképpen nem ismerhetnek el.” Ezért arra kéri a főkapitányt, járjon közbe jogaik megóvása érdekében az uralkodónál. Kéri továbbá, ne engedje a protestáns vallásgyakorlatot háborgatni, s vallon katonasága kihágásait fékezze meg, mert ha nem, „ünnepélyesen kijelentik, hogy élni fognak törvényben biztosított jogaikkal”.

A „császár képe”, Barbiano generális, amikor a rendek háromtagú küldöttsége közölte vele a határozatokat, először „felindult volt”, de aztán erőt vett magán, ahogy az egykorú följegyzés mondja: „meglassúdék”, s kifejtette a nemesekével szögesen ellentétes felfogását. „Magamtól semmit nem cselekedtem – mondá –, szolga vagyok; valamit az én uram, kinek hittel köteles vagyok nekem parancsol, azt kell végezniem.” De nem érti, mi kifogás eshet az ellen, amit az uralkodó parancsából Kassán tett. „Nem szabad-e ő felsége az ő jobbágyival? Nincsen-e hatalmában, az minemő papot akar, jószágában tartani? Kegyelmetek nem azt cselekeszitek-e jószágokban az mit akartok? Az kegyelmetek jobbágyi szabnak-e kegyelmeteknek módot?” A küldöttek erre elmagyarázták a magyarországi városok jogi helyzetét, a nemesi álláspont lényegét, s megismételték, hogy ha a főkapitány „ebben menten megyen”, azaz tovább folytatja a protestánsok elleni önkényeskedését, „nincs mit az státusoknak tennie, az minemő tiltakozást Pozsonyban tettek, élni akarnak vele”.

„Hát ti ő felsége ellen akartok támadni?” – kérdezte megdöbbenve a generális. „Ne adja azt az Ur Isten csak még gondolnunk is – válaszolták a rendek megbízottai –, de a törvénytelen támadókkal szemben, kik minket hitünkben akarnak háborgatni, általán fogván megoltalmazzuk magunkat, cum inculpata tutela.”

Barbiano persze egészen más véleményen volt erről a jogos önvédelemről, s ezt nem is titkolta. A fenyegetésre egyébként fenyegetéssel válaszolt: „Mivel a rendek sem az országgyűlésen kihirdetett törvényt nem fogadják el, sem ő felségének a saját birtokán szabad kezét hagyni nem akarnak, sőt kaszájokkal idegen vetésbe kaszálnak (értsd: a felségjog területébe), ő felsége tudni fogja, mit kell tennie a maga helyén és idején.”³

³ MOE X. 593.

A két ellentétes álláspont, a felségjogok uralkodói és nemesi értelmezése immár kibékíthetetlenül állt egymással szemben. Hogy melyik érvényesül, csak az erő dönthette el. Néhány hét múlva, 1604 novemberében Bocskai István vezetésével a rendek fegyvert ragadtak a maguk igazának védelmére.

A rendi dualizmus rendszere

A rendek és az uralkodó hatalmi ellentéte általános európai jelenség volt, mely ha nem is egyszerre és egyidőben, de a fejlődés során minden országban megtalálható.

A középkorban, a hűbéri rendszer idején az uralkodó csak első volt az egyenlők közt. Az állam egymással laza kötelekekkel egybefűzött hűbéres országokból állt, saját területükön a hűbéres nagyurak szuverénül uralkodtak, a császár vagy király szava csak közvetve érvényesülhetett. A hatalmat a fejedelmek és a nagyurak együtt tartották a kezükben.

A középkor utolsó századaira azután az arisztokráciát alkotó nagyurakkal szemben egyre jobban megerősödött és részt kért a hatalomban a középnemesség. Azonos érdekeik együttműködésre készítették őket, s egy ideig természetes szövetségei voltak a hűbéri országok laza együtteséből a tartományi urak megtörésével egységes államot kovácsoló uralkodónak. A középkor végi államokban a király és a nemesség, a kiváltságos rendek, egymás mellett ténykednek, segítve, de ugyanakkor korlátozva is egymás hatalmát, megosztva a szuverenitást, a későbbi törvényhozó és végrehajtó hatalom ekkor még ki nem alakult és egymástól nem is mindig elkülönülő területein. A szuverenitásnak ezt a rendek és fejedelem közti megosztását nevezzük rendi dualizmusnak. A kölcsönös jogokat és kötelezéseket rögzítő rendi alkotmányra – amely országonként változott – a trónra lépő uralkodónak a koronázási hitlevélben esküt kellett tennie, s csak ezután következett a rendek hódolása, illetve a koronázás.

A nemesség és a király közti hatalom megosztása persze egy országon belül sem volt állandó, sőt gyakran változott a mindenkori erőviszonyoknak megfelelően. Az uralkodó, miután megtörte a hűbérurak tartományi hatalmát, igyekezett lerázni a nemesség – az egymás közt gyakran viszálykodó, de a központi hatalommal szinte mindig egységesen szembeforduló fő- és köznemesség – gyámkodását. Az adó és katona megajánlása rendi jog volt, melyet a nemesek az országgyűlésen gyakoroltak, így azután az országgyűlések váltak a központi hatalom és a rendek közti hatalmi birkózás, gyakran alkudozás fő területévé. Ahol az uralkodó rá volt szorulva a nemesség adómegajánlására, ott engedményeket kellett tennie, ahol viszont bevételeiben függetleníteni tudta magát, ott az országgyűlések beleszólását is kikapcsolhatta. Különösen ha sikerült a nemességgel szemben álló, egyre erősödő városi polgárság támogatását elnyernie, és ha a főúri bandériumok meg a nemesi fölkelés mellőzésével csak neki engedelmeskedő zsoldos hadakra támaszkodhatott, amelyeket szükség esetén a rendekkel szemben is felhasznált. Ehhez járult már a 15–16. században a központi államigazgatás gépezetének megteremtése, amely a középkori decentralizáltsággal szemben az újkori központosított állam legfőbb végrehajtó szervevé vált. A terjeszkedő uralkodói hatalom mind kevesebb lehetőséget hagyott a nemességnek, hogy országos ügyekben a döntésbe beleszóljon, ugyanakkor a központi hatalom egyre erősebben beavatkozott korábban a rendek magánügyének vélt dolgokba is. A ne-

messég védekezésbe szorult: egyrészt biztosítani akarta függetlenségét az uralkodói hatalommal szemben, másrészt arról sem mondott le, hogy a kormányzásból minél nagyobb részt kanyarítson ki magának.

Az új, részérdekeken felül álló, egységes erőkifejtésre képes modern állam építője az uralkodó volt. A fejedelmi abszolútizmussal szemben, az osztály és táji érdekeket képviselő rendiség a régít, az elavultat védte. A kettő összeütközése és megmérkőzése elkerülhetetlen volt.

Rendiség és partikularizmus a Habsburg-monarchia országaiban

A kelet-közép-európai megkésett fejlődés következménye volt, hogy amikor a 16. század elején, a fejlettebb Franciaországban vagy Németalföldön már mindjobban előtérbe nyomul a fejedelmi abszolútizmus, nálunk akkor bomlik virágjába a rendiség.

A „nálunk” azonban nemcsak Magyarországra értendő. Történetírásunk sokáig önmagában, elszigetelten vizsgálta a magyar rendiség fejlődését és a Habsburg-abszolútizmussal való szembenállást is a magyar nemzeti fejlődés kizárólagos jellegzetességeként állította be. A szűkebb határainkon való túltekinvés meggyőzhet bennünket, hogy nem így van. A nemesség a Habsburg-monarchia minden országában szemben állt az uralkodói abszolútizmussal, s csak az ellenállás módjában és lehetőségében, illetve sikerében voltak különbségek.⁴

Nyugat-Európához viszonyítva a Habsburg-monarchia egészének a fejlődése megkésett, sőt bizonyos fokig más volt. Jóllehet ugyanis a Habsburg-országok társadalmi szerkezetében jelentős különbségek voltak, mégis együttesen más volt a helyzet, mint Nyugaton. Ami a központi hatalommal folytatott harc szempontjából a leglényegesebb, más volt a nemesség és a polgárság aránya a társadalomban. Magyarországon a 15. század-dal kezdődő török harcok következtében tömeges nemesítésekre került sor, ami elsősorban a vagyonatlan kismenőség sorait nagyon megduzzasztotta. 16–17. századi statisztikai adataink persze nincsenek, de a későbbi számarányok nyilván érvényesek erre az időre is. Tudjuk, hogy a 18. század második felében a magyarországi társadalom 4,4%-a volt nemes, ugyanakkor a polgárság aránya legföljebb 2%-nyi lehetett. Az osztrák tartományokban és még inkább Csehországban magasabb volt a polgárság aránya (4–5%), s valamivel

⁴ A kérdésre általában: *Otto Brunner*: Land und Landstände in Österreich. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv 1957. 447. s. köv.; *uő*: Die Freiheitsrechte in der altständischen Gesellschaft. (= Aus Verfassungs- und Landesgeschichte. Festschrift für Theodor Mayer. I. 1954. 297. s. köv.) *Fritz Hartung*: Herrschaftsverträge und ständischer Dualismus in deutschen Territorien. (Schweitzer Beiträge zur allgemeinen Geschichte, 1952. 163. s. köv.); *Ditrich Gerhard*: Regionalismus und ständisches Wesen als ein Grundthema europäischer Geschichte. (Historische Zeitschrift 1952, 174., 307. s. köv.; *Hans Sturmbeger*: Dualistischer Ständestaat und werdender Absolutismus. (= Die Entwicklung der Verfassung Österreichs. Wien, 1963. 24. s. köv.); *L. Makkai*: Die Entstehung der gesellschaftlichen Basis des Absolutismus in den Ländern der österreichischen Habsburger. Bp. 1960. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 43.); *Robert A. Kann*: A History of the Habsburg Empire, 1526–1918. Berkeley–Los Angeles–London, 1977. Főleg 12. s. köv.; *R. J. W. Evans*: The making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700. Oxford, 1979. 81. s. köv.; *Horst Haselsteiner*: Absolutizmus és rendiség a Habsburg örökös tartományokban. (= Benda Kálmán szerk.: Európa és a Rákóczi szabadságharc. Bp. 1980. 137. s. köv.)

kisebb a nemeseké (2,5–3%). Ugyanakkor Lengyelországban kereken 10%-nyi nemessel mintegy 1% polgár állt szemben. Franciaországban viszont a nemesség számaránya nem érte el az 1%-ot, míg a polgároké 10–12% volt.⁵ Mindezt nyilván tekintetbe kell vennünk, ha a magyar, az osztrák vagy a cseh nemesség és a Habsburg-hatalom viszonyát vizsgáljuk.

Amikor 1521-ben a fiatal Habsburg Ferdinánd főherceg Ausztriába érkezett, hogy nagyapja, Miksa császár örökségeként átvegye az osztrák tartományok feletti uralmat, a rendek csak hosszas alkudozás, majd szabályos szerződés megkötése után hódoltak előtte. Stájerország, Karintia vagy Tirol végül is megelégedtek azzal, hogy a főherceg ünnepélyes esküvel biztosította kiváltságaikat, országos és helyi jogaikat, a nemességét és a szabad városokét egyaránt, s megígérte, hogy a tisztségekre nem nevez ki idegeneket. Alsó-Ausztria nemesei viszont arra hivatkozva, hogy a Spanyolországban, majd Németalföldön nevelkedett főherceg idegen, maguknak követelték a felségjogokat, s egy időre még a fejedelmi birtokok jövedelmét is lefoglalták, mondván, hogy azzal is nekik van joguk rendelkezni.⁶

Az egyenkint területre nézve is kicsiny és viszonylag gyöngye osztrák tartományok berzenkedésénél jelentősebb volt a cseh és a magyar rendek ellenállása, amikor II. Lajos halála után Ferdinánd, a II. Ulászló királlyal 1518-ban kötött kölcsönös örökösödési szerződésre hivatkozva azt kívánta, ismerjék el örökös királyuknak. „Mivel őfelsége az öröklés jogán királya Magyarországnak – közölték Ferdinánd megbízottai –, a magyaroknak semmi másra nincs joguk, csak arra, hogy őt örökös uralkodójuknak elismerjék, és minden ellenkezés nélkül megkoronázzák.”⁷ A Jagellók uralma alatt naggyá nőtt magyar és cseh rendek azonban a hozzájárulásuk nélkül kötött családi szerződést nem voltak hajlandók

⁵ Magyarországra: *Ferenc Maksay*: Le pays de la noblesse nombreuse. Bp. 1980 (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 139.) *László Makkai*: La noblesse de la Hongrie historique à l'époque du féodalisme tardif, 1526–1760. (= Béla Köpeczi–Éva H. Balázs szerk.: Noblesse française, noblesse hongroise. XVIe–XIXe siècle. Bp.–Paris 1981. 163. s. köv.); *K. Benda*: La société hongroise au XVIIIe siècle. (= Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Colloque de Mátrafűred, 3–5 novembre 1970. Bp. 1971. 22–23.); Ausztriára: *Herbert Hassinger*: Die Landstände der österreichischen Länder. Zusammensetzung, Organisation und Leistung im 16–18. Jahrhundert. (Jahrbuch des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich. 1964. 989. s. köv.) *Uő*: Ständische Vertretungen in den althabsburgischen Ländern und in Salzburg. (= *Dietrich Gerhard* szerk.: Ständische Vertretungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert. Göttingen, 1969. 250. s. köv. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 27.); *Otto Brunner*: Bürgertum und Adel in Nieder- und Oberösterreich. (= Neue Wege der Sozialgeschichte. Göttingen, 1956. 135. s. köv.); *Karl Gutkas*: Geschichte des Landes Niederösterreich. St. Pölten, 1974. 179. köv.; – Csehországra: *Ottó Placht*: Lidnatost a spoločená skladba českého státu v 16–18. století. Praha, 1957. 284. s. köv.; *Josef Macek* (szerk.): Přehled československých dejín. I. Praha, 1958. 594. s. köv.; *F. Seibt*: Land und Herrschaft in Böhmen. (Historische Zeitschrift, 1965. 200. k. 310. s. köv.)

⁶ *Max Vancsa*: Geschichte Nieder- und Oberösterreichs. II. Linz, 1927. 632.; *Karl Eder*: Das Land ob der Enns vor der Glaubenspaltung. Linz, 1932. 390.; *Karl von Moltke*: Sigmund von Dietrichstein. Die Anfänge ständischer Institutionen und das Eindringen des Protestantismus in der Steiermark zur Zeit Maximilians I. und Ferdinands I. Göttingen, 1970. 197. s. köv. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 29.); *Viktor von Kraus*: Zur Geschichte Österreichs unter Ferdinand I. 1519–1532. Ein Bild ständischer Partei Kämpfe. Wien, 1873. XXI.; *Ferdinand Hirn*: Geschichte der Tiroler Landtage von 1518 bis 1525. Innsbruck, 1955. 49.; *Al. Novotny*: Ein Ringen um ständische Autonomie, 1519–1522. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. 1963. 354. s. köv.)

⁷ MOE I. 39. 1. jegyz.

elismerni. Ferdinánd politikai érzékét mutatja, hogy hamar belátta, más hangot kell megütnie. „Ámbár őfelsége úgy, mint Ulászló magyar király veje, azon szerződésnél fogva, melyet szépapja, Frigyes és nagyapja, Miksa császár Ulászló királlyal kötöttek, Magyarországra teljesen érvényes örökösödési joggal bír – mondotta Ferdinánd követe, a laibachi püspök a pozsonyi országgyűlésen 1526 decemberében –, mégis nem akar jogainak fegyverrel érvényt szerezni, hanem a rendek választására bízza sorsát.” Ahogy a követ mondotta az egybegyűlteknél: „a ti megegyezésteket, választásokat várja. E szabad népnek szeretetére és becsülésére, nem pedig gyűlöletére vágyódik.”⁸

A rendek azonban a választást feltételekhez kötötték, Csehországban és Magyarországon egyaránt, valósággal gúzsba kötve az új uralkodó kezét. „Esküszünk, hogy az ország báróit, nemeseit, a szabad városokat és az összes országlakosokat kiváltságaikban és szabadságjogaikban, régi jó és elismert szokásaikban megtartjuk,” – hangzik a cseh-morva rendeknek adott eskü.⁹ Az 1527. november 3-án, Székesfehérvárott elhangzott magyar királyi eskü lényegében azonos volt ezzel. „Esküszünk. . . hogy a főpap urakat, bárókat, nemeseket, szabad városokat, az ország minden lakosát mentességeikben és szabadságjogaikban, törvényeikben és kiváltságaikban, valamint régi jó és hagyományos szokásaikban megőrizzük és . . . néhai felséges András király dekrétumát tiszteletben tartjuk...”¹⁰ Ez pedig azt jelentette, hogy sem adót, sem katonát nem szed a rendek megajánlása nélkül, háborút nem indít, békét nem köt, csak az országgyűlés hozzájárulásával, és minden lényeges kérdésben beleszólást enged a rendeknek. Azaz, felségjogát megosztja a nemesiséggel.

Ferdinánd és utódai helyzetét még nehezítette, hogy az új monarchia – birodalomnak is mondhatnánk – kormányzási és közigazgatási szempontból lazán összefűzött, belső ügyekben többé-kevésbé önálló országok és tartományok együttese volt, amelyek egyébként a fejlődésnek sem álltak azonos fokán. Magyarország – amíg a 1541-ben bekövetkező török hódítás Erdélyt nem kényszeríti külön útra – kormányzatát tekintve, egységes egészet alkotott. Ugyanez azonban korántsem mondható el a birodalom másik feléről, az osztrák és cseh tartományokról.¹¹

A 16. században nemcsak az évszázados államiságra visszatekintő Csehország alkotott külön egységet, hanem a Vencel-korona országain belül Morvaország, Szilézia és Lausitz is megőrizte tartományi különállását. Külön-külön kormányzati egységet képeztek az osztrák tartományok, Alsó-Ausztria csakúgy, mint Felső-Ausztria, a Belső-Ausztria

⁸ Idézi Jászay Pál: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. I. Pest, 1846. 317.

⁹ Franz Bernhard von Buchholtz: Geschichte der Regierung Ferdinands I. 1524–1564. I. Wien 1830. 210.

¹⁰ Magyar Törvénytár II. Bp. 1899. 6. 1. jegyz. – A választást megelőzően, 1526. november 30-án, Bécsben kelt kötelezvényében Ferdinánd utódai nevében is kötelezettséget vállalt ugyanezekért, külön is kinyilvánítva, hogy idegeneknek sem birtokot, sem tisztséget nem adományoz, és a magyar tanácsba csak magyarokat nevez ki. (Közl.: Josephus Nic. Kovachich: Sylloge decretorum comitialium incltyi Regni Hungariae. I. Pest, 1818. 570–572.)

¹¹ Erre és a következőkre: Hermann Ignaz Biedermann: Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee, 1526–1705. Innsbruck, 1867.; Thomas Fellner–Heinrich Kretschmayr: Die österreichische Zentralverwaltung. I. Abt. I–III. Bécs, 1907.; A. H. Loebl: Beiträge zur Geschichte der kaiserlichen Zentralverwaltung im ausgehenden XVI. Jahrhundert. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. 1906. 629. s. köv.); Victor Lucien Tapié: Monarchie et peuples du Danube. Paris, 1969.

néven a 16. század második felében közös irányítás alá kerülő, de a látszat-különállásra egymással szemben továbbra is kényszerítően ügyelő Stájerország, Karintia és Krajna, valamint a nyugati tartományok: Tirol és Elő-Ausztria. Az egyes tartományok rendi gyűlései ugyanolyan féltékenyen, ha nem is olyan sikeresen védték belső önkormányzatukat, akár csak Magyarország, s valahányszor az uralkodó más, szomszédos tartományokból való „idegent” helyezett föléjük, tiltakoztak, nehogy hagyományos rendi befolyásuk pozíciót veszítsen a központi hatalommal szemben. Alsó- és Felső-Ausztria (amelyik pedig együtt alkotta az osztrák főhercegséget) még a század végén is elkeseredett harcot folytatott azért, hogy önálló tartományi jellegük elismeréseként mindketten külön-külön képviselőt kapjanak a német birodalmi gyűlésen.

Az összetartozás érzését a 16. században még hiába keressük a Habsburg-monarchia országaiban, s a dinasztia részéről is csak 1621-ben fogalmazta meg II. Ferdinánd végrendelete az elválaszthatatlanul összetartozás gondolatát.¹² Még a török veszély sem volt képes a rendeket komolyabb, állandó jellegű együttműködésre bírni (később is csak a dinasztia elleni közös harc hozta őket össze). Jellemző, hogy az osztrák tartományok első közös gyűlésére csak 1614-ben került sor,¹³ s a francia történetben oly nagy fontosságú *États généraux*, a különböző tartományok rendeinek közös gyűlése, a Habsburg-monarchiában sohasem jött létre. 1541-ben ugyan Prágában a Habsburg-országok közösen tárgyaltak a közös védelemről. A kongresszuson részt vettek a cseh rendek, az osztrák tartományok és a magyar nemesség küldöttei is – de a kezdeményezésnek nem volt folytatása. Igaz, a Habsburgok inkább gátolták, mintsem segítették az effajta együttműködés kialakulását, nehogy egy egyesült rendi mozgalommal kerüljenek szembe.¹⁴

Igy azután együttműködés helyett mindegyik ország a maga külön hagyományos jogszokásainak a konzerválására törekedett. A magyar országgyűlések sorozatos törvény-cikkekben mondták ki újra meg újra az ország önállóságát, tiltva nemcsak az idegen jogszokások behozatalát, hanem visszautasítva a központi szerveknek való alárendelést is. A cseh rendek, a magyarokhoz hasonlóan, törvényben bástyázták körül különállásukat, és Ferdinánd utóda, Miksa idején kimondták, hogy ha az uralkodó az országon kívül tartózkodik, állandóan négy cseh tanácsost tartson kíséretében, és csehországi ügyekben az ő tanácsukkal éljen. Miután Rudolf császár az 1580-as években Bécsből Prágába tette át udvarát, a panaszok megsokasodtak, hogy Csehországban is idegen tanácsosokkal véteti magát körül, s azokra ruházza az intézkedés jogát. Különösen a bíróságok alkotmányellenes működését nehezményezték s azt, hogy a császári, tehát nem cseh királyi szervek elfogatási parancsokat adnak ki Csehországban, teljesen törvénytelenül. A morvák külön

¹² *Gustav Turba*: Geschichte des Thronfolgerrechtes in allen Habsburgischen Ländern bis zur Pragmatischen Sanktion. Wien, 1903. 161.

¹³ *Anton Gindely*: Der erste österreichische Reichstag zu Linz im Jahre 1614. (Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften, Phil-Hist. Classe Bd. 40. 1962. 230. s köv.) A 18. században Tirolban tiltakoztak a Pragmatica Sanctio elfogadása ellen. Ahogy az egyik szónok mondtotta a tartományi gyűlésen: ha a Habsburg-országok egymástól való elválaszthatatlanságát törvénybe iktatják, ezzel Tirol elveszti a lehetőségét egy jövőbeli önállóságnak. L. *Brunner*: Land und Landstände, 447.

¹⁴ *Johann Loserth–Franz Freiherr Mensi*: Die Prager Ländertagung von 1541–43. (Archiv für österreichische Geschichte, 1913. Bd. 103. II. 435. s köv.); *Sturmberger*: Dualistischer Ständestaat, 34.

is reklamálták rendi jogaikat. 1609-ben azután a cseh rendek kivívták, hogy az uralkodói határozatok csak akkor érvényesek, ha azokat az országgyűlésen elfogadták.¹⁵

A 16. században tehát a Habsburg-monarchia nem volt központosított állam, és az egyes lazán összefűzött tartományok közti különbségeket még kiélezte a gazdasági fejlődésben megmutatkozó egyenlenség.¹⁶ Ahhoz, hogy a császár-király akarata törvénnyé legyen, formálisan 12 rendi gyűlés hozzájárulása volt szükséges. Persze az udvar igyekezett ezt a hozzájárulást megkerülni, elmellőzni, legtöbbször eredményesen. Bizonyos kérdésekben ez azonban végül sem sikerült. Az adó és a katonai költségek kirovásánál az udvar nem tudta akaratát közvetlenül keresztülvinni. Ez pedig nemcsak nehézkessé tette a központi szervek működését, hanem meg is bénította.

A rendi kormányzatok eltérései

A Habsburg-országok és tartományok egységét tehát a 16. században csak a közös uralkodóház jelentette. Ugyanakkor a Monarchia egészén belül érvényesült a rendi dualizmus. A rendek összetétele, hatalmi pozíciója, a kormányzásban való részvétele azonban országonként más és más volt.

Csehországban a katolikus klérus a huszita háborúk óta nem tartozott a kiváltságos rendek közé. Ugyanakkor Morvaországban a papság megőrizte rendi helyét, rangsorban azonban a főnemesség utáni, második pozíciót foglalta el. Ausztriában nem volt világos határvonal az urak rendje, azaz az arisztokraták és a klérus közt. A tartományi gyűléseken a püspökök egy része a világi urak rendjében foglalt helyet. Magyarországot kivéve, ahol, mint tudjuk, a nemesség jogilag egységes volt („una eademque nobilitas”), mind az osztrák, mind a cseh tartományokban külön rendet alkottak a főnemesek és a köznemesek, vagy ahogy nevezték őket, a lovagok. A városok viszont mindenütt a rendek közé számítottak, hol mint negyedik, hol mint harmadik rend. A parasztság országos ügyekbe sehol sem szólhatott bele, Tirolban azonban képviselői ott ültek a bíróságon. Elő-Ausztriában pedig, közösen a polgársággal, egy országgyűlési szavazattal is rendelkeztek.¹⁷

A rendi hatalom és általában a rendi fejlődés jellegének a meghatározásánál, Otto Hintze kutatásai nyomán, ma már alapvetőnek tartjuk a rendi szervek mindenekelőtt az országgyűlések összetételében és működésében mutatkozó különbségeket.¹⁸ Hintze

¹⁵ *Fellner-Kretschmayr*, I. 184. s. köv.; *Gotthold Rhode*: Stände und Königtum in Polen-Litauen und Böhmen-Mähren. (Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 1964. 228. s. köv.)

¹⁶ A politikai ellentétek mögötti gazdasági különbségeket l. *Ferdinand Tremel*: Der Frühkapitalismus in Innerösterreich. Graz, 1954. *Uő.*: Oberösterreich und Steiermark in ihren wirtschaftlichen Beziehungen. (Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark, 1953. 160. s. köv.); *Alfred Hoffmann*: Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich. I. Saizburg, 1952; *Wittmann Tibor*: Az osztrák Habsburg-hatalom válságos éveinek történetéhez. 1606–1618. Szeged, 1959; *E. Klebel*: Die historischen Individualitäten der österreichischen Länder. (Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs, 1957. 74. s. köv.)

¹⁷ A már idézettekén kívül l. még *Hermann Ignaz Biedermann*: Die österreichischen Länderkongresse. (Mitteilungen des Institut für Österreichische Geschichtsforschung, 1869. 276.); *A. Brunner*: Die Voralberger Landstände von ihren Anfängen bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts. Innsbruck. 1929.

¹⁸ *Otto Hintze*: Typologie der ständischen Verfassungen des Abendlandes, (= *O. Hintze*: Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte. Göttingen, 1962.

két alapvető típust állít fel. Az első a kétkamarás országgyűlés, amelyben egyrészt a főrendek és a főpapság, másrészt a köznemesség és az alsópapság meg a polgárság küldöttei két külön táblán tanácskoznak és táblánként szavaznak. Ez a típus, amelynek fő képviselője az angol országgyűlés, elsősorban Európa peremvidégein alakult ki. A másik a kuriális rendszer. Ebben nincs alsó- és felsőtábla, hanem a négy rend (papság, urak, lovagok és városok) külön-külön kúriában tanácskoznak, és a négy kúria szavazatai végeredményének aránya dönti el a dolgokat. Ez a típus főleg az egykori Karoling-birodalom területén alakult ki, így Franciaországban és a német államokban.

Ami mármost a Habsburg-monarchia országait illeti, Magyarországon és Csehországban az országgyűlés kétkamarás volt, az osztrák tartományi gyűlések viszont kuriális rendszerben üléseztek, minden rend külön. De teljes azonosság közöttük sem volt, mert például Stájerországban a kuriális rendszer még csak alakulóban volt, s a régi egykamarás gyűlés nyomát őrizte, hogy a kúriák együtt szavaztak. Magyarországon és Csehországban általános volt az alsótáblán a képviselői rendszer, vagyis a nemesség, a városok és az alsópapság nem jelent meg fejenként, hanem csupán követeket küldött az országgyűlésre. Az osztrák tartományokban a követküldés csak a negyedik rendnél, a városoknál volt szokásban, az urak, lovagok és egyházi méltóságok közül bárki személyesen megjelenhetett és szavazhatott a tartományi gyűlésen; a főnemesek és a lovagok általában éltek is ezzel a joggal.¹⁹

Viszont akár kuriális, akár kétkamarás rendszerű volt az országgyűlés, belső mechanizmusa azonos volt mindenütt: tárgyalási alapul az uralkodói előterjesztés szolgált. A rendek erre írásban válaszoltak (esetleg külön sérelmi iratot adtak be), amire az uralkodó viszontválasza, majd újabb rendi válaszirat következett, s ez így ment, amíg meg nem egyeztek. A válaszok és viszontválaszok elkészítése sok időt vett igénybe, az uralkodó előzetesen mindig véleményt kért az Udvari Kamarától, az Udvari Haditanácstól, magyar vonatkozásban a Magyar Királyi Tanácstól, nemegyszer a püspöki kartól, ezeket a véleményeket egyeztette a Titkos Tanács, majd az Udvari Kancellária fogalmazta meg a végső szöveget. A tárgyalások elhúzódtak, s a szinte mindig kompromisszumos megegyezés a rendek és az uralkodó közt körülményes nehézséggel született meg.

A kuriális rendszerben a központi hatalom könnyebben megbonthatta az országgyűlés egységét azzal, hogy a négy rend közti ellentéteket kihasználva, közülük kettőt,

1. s. köv.) A kérdés teljes modern irodalmát áttekinti *Helmut G. Koenigsberger*: *Dominium regale or dominium politicum et regale? Monarchies and Parliaments in Early Modern Europe.* (= *K. Bosl–K. Möckl*, Hrsg.: *Der moderne Parlamentarismus und seine Grundlagen in der ständischen Repräsentation.* München, 1971. 43–68.)

¹⁹ *Herbert Hassinger*: *Ständische Vertretungen in den althabsburgischen Ländern und in Salzburg.* (= *Dieterich Gerhard*: *Ständische Vertretungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert.* Göttingen 1969. Veröffentlichungen des Max-Planck Instituts für Geschichte. Nr. 27. 247. s. köv.); *Hassinger*: *Die Landstände*, (1. 5. jegyz.; *Melchior Goldast*: *Commentarii de regni Bohemiae incorporatarumque provinciarum iuribus ac privilegiis*, (1612.) Cura atque studie Joh. Hermanni Schminckii. I–II. Frankfurt a. M. 1719.; *N. Sapper*: *Die schwäbisch-österreichischen Landstände und Landtage im 16. Jahrhundert.* Stuttgart, 1965; *Karl Gutkas*: *Landesfürst, Landtag und Städte in Niederösterreich im 16. Jahrhundert.* (Jahrbuch für Länderkunde von Niederösterreich 1964. 311. s. köv.); *József Holub*: *La formation des deux Chambres de l'Assemblée nationale hongroise.* (= *Album H. M. Cam. II.* Lüttich-Paris 1961. 347. s. köv.); *Moltke*: *Ditrichstein*, 256.; *E. C. Helbing*: *Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte Steiermarks.* Graz–Wien–Leipzig, 1929.

gyakran hármat is maga mellé állított. Az osztrák tartományi gyűlések történetében ez gyakori eset volt. A kétkamarás rendszerben, ahol a három rend követi az alsótáblán együtt tanácskoztak, az ellentétek és az ebből eredő viták igen elhúzták a tárgyalásokat, s az udvar ezt tudta kihasználni a maga javára. A rendek ugyanis elunva a szétfolyó, vége-láthatatlan vitákat, az uralkodói válaszokra való várakozást, miután kifogytak a pénzből, szétszórtak, amikor is a határozatok formába öntése az Udvari Kancelláriára maradt. A magyar országgyűlés is hagyományosan a Kancelláriára bízta a törvények megszövegezését, így állhatott elő a már korábban említett eset, amikor az 1604:22. tc. esetében a rendek állásfoglalásával szögesen ellentétes értelmű határozatot öntöttek formába.

Mégis a cseh vagy a magyar országgyűlések működésétől nem lehet bizonyos szervezethez és célratorító tudatosságot elvitatni. (Az osztrák tartományi gyűlések jelentősége közjogi szempontból sokkal kisebb volt.) Ez azonnal szembeütik, ha az ugyancsak kétkamarás lengyel országgyűléssel hasonlítjuk őket össze. A lengyel országgyűlés működését még a 17. században is teljesen megbénította a köznemesi frakciók egymással vívott szenvedélyes harca, tumultuózus jelenetekre került sor – akárcsak Magyarországon az 1500-as évek legelején, a rákosi országgyűlések korában. Lengyelországban a köznemesség mindvégig megőrizte azt a jogát, hogy az országgyűlésen személyesen megjelenhet, a képviselői rendszer nem fejlődött ki.²⁰ Magyarországon a megyénkinti két, esetleg három követ nem jelentett tömeget, akárhány megyegyűlés népesebb volt az országgyűlésnél. A követküldés révén bizonyos kiválasztódás is érvényesült, ami biztosította az országgyűlési tárgyalások komolyságát és színvonalát, és lehetővé tette a legfőbb kérdésekben az egyetemes állásfoglalást.

A Habsburg-monarchia egészét tekintve közös fejlődési irányt jelzett, hogy a 17. századra a rendek befolyása mindenütt tért nyert. Még Belső-Ausztriában is, ahol pedig Károly főherceg, majd a század utolsó éveiben fia, Ferdinánd (a későbbi II. Ferdinánd császár) nem eredménytelenül munkálkodtak a rendi hatalom megtörésén. Ez nem utolsósorban azon múlt, hogy – különösen a délnémet tőkének Közép-Európából történt kivonulása után²¹ – az összeomlással fenyegető anyagi helyzetben az uralkodó fokozottan rá volt utalva a tartományok adójára. A török elleni védelmi háború irtózatossá tette emésztette fel,²² s a rendek pénzt vagy katonát mindig csak újabb és újabb engedmények fejében szavaztak meg.²³ Az állandó török veszély egyrészt táplálta az érzékenységet, az összetartozás érzését a Monarchia országaiban, központosításra, az erők összefogására

²⁰ A. Rembowski: *Konfederacya i rokosz. Porównanie stanowych konstytucyj państw europejskich z ustrojem Rzeczpospolitej polskiej.* Warszawa, 1896.; *Bogusław Leśnodorski: La diète polonaise.* Warszawa, 1959.; *Z. Kaczmarczyk–B. Leśnodorski: Historia państwa i prawa Polski od połowy XV. w. do r. 1795. I.* Warszawa, 1966.; *Marek Borucki: Sejmy i sejmiki zlaheckie.* Warszawa, 1972.

²¹ *Makkai László: Az abszolutizmus,* 200. s. köv.

²² *Benda Kálmán: A magyarországi végvári vonal fenntartásának költségei a XVII. század fordulóján. (= Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században. Tanulmányok. Eger, 1983. Studia Agriensia 3. 49–59.)*

²³ *O. Brunner: Land und Herrschaft,* 426. s. köv.; A felső-ausztriai rendek taktikáját szemléletesen mutatja be *Karl Eder: Glaubensspaltung und Landstände in Österreich ob der Enns, 1526–1602.* Linz, 1936. 13 s. köv.; Ugyanez Elő-Ausztria esetében: *Sapper: Die schwäbisch-österreichische Landstände,* 136. s. köv.; l. még *Dietrich Gerhard: Regionalismus und ständisches Wesen als ein Grundproblem europäischer Geschichte (Historische Zeitschrift, 1952. 174. k. 307. s. köv.).*

serkentette az uralkodóházat, másrészt viszont függő helyzetbe juttatta a császár-királyt, és növelte az egyes országok különállását azzal, hogy az uralkodónak minden kiállított katonáért a rendeknek tett engedményekkel kellett fizetnie.

A Habsburgok politikája

A választási feltételekkel, a hitlevél pontjaival a rendek gúzsba köthették Ferdinánd kezét, az mégis az első pillanattól kezdve nyilvánvaló volt, hogy a Jagellók királytalan korszakának vége van. Ferdinánd a spanyol abszolútizmus állameszméjén nőtt fel, s ha reálpolitikai érzékkel alkalmazkodott is a helyzethez, első perctől kezdve a rendi hatalom visszaszorításán s az abszolútizmus kiépítésén munkálkodott. Ahogy valamelyest is megszilárdult helyzete a trónon, 1522-ben bíróság elé állította az alsó-ausztriai rendi ellenállás vezetőit, három nemest, majd Bécs város hét polgárát ki is végeztette. A kivégzés után a főherceg kegyesen megbocsátott az előtte megalázkodó nemeseknek, Bécs városa azonban elvesztette önkormányzatát. Az 1526-ban kiadott új városi kiváltságlevél pedig már erősen hangsúlyozta a fejedelmi hatalmat. Mindez lecke volt a többi tartománynak is. A rendek persze egymás közt „sosem hallott zsarnokságról” suttoztak s „az ország régi szabadságát” megtörő tirannust a „haza ellenségének” bélyegezték. Ez azonban nem változtatott azon, hogy az osztrák tartományokban Ferdinánd fölébe került a rendeknek.²⁴

A cseh nemességgel azonban sokáig nem mert ujjat húzni Ferdinánd, s még azt is lenyelte, hogy a német protestánsok elleni katonai segítséget a prágai országgyűlés kerekperek megtagadta. 1547-ben, V. Károly császárnak a schmalkaldeni protestáns szövetségen aratott mühlbergi győzelme után azonban elérkezett a visszaütés ideje. A rendi mozgalom vezetőit perbe fogták, számos család elvesztette birtokait, több városnak megvonták a kiváltságát, a mozgalom főembere pedig bitón végezte életét. Az országgyűlés ekkor, két évtized múltával, kénytelen volt Anna királyné és férje trónörökösödési jogát elismerni, s az 1526-os választási feltételekből egy sor Ferdinánd által kérelmezett részt törölni.²⁵

Magyarországon a helyzet nehezebb volt. 1541-ig, Szapolyai János haláláig különösen kesztyűs kézzel kellett a magyar urakkal bánni, mert könnyen a másik király pártjára álltak, de az Ausztriában vagy Csehországban bevált út itt később sem volt járható. A török torkában nem lehetett a rendekkel nyíltan szembehelyezkedni anélkül, hogy a birodalom határvédelme veszélybe ne kerüljön. Az udvar ugyanis sohasem rendelkezett elég pénzzel és katonával, hogy a végvárat, a sokszáz kilométeres végvári vonalat a maga erejéből megvédje. A török támadások és portyák elhárítása részben, sőt nemegyszer teljesen, a határ mentén birtokos magyar nagyurakra és a megyékre hárult. Központi, országos hatalmat magyar főúr ritkán kapott – a nádori méltóságot, hacsak lehetett, nem töltötték be, s még az országban állomásozó külföldi csapatok parancsnokságát is mindig idegenre bízták –, az óriási kiterjedésű nagybirtokokon azonban a főúri családok szinte korlátlan urak voltak, s a megyében a nemesség akarata érvényesült. II. Miksa ugyan megpróbálta a túl nagyra nőtt, már János Zsigmond erdélyi fejedelemmel szinte saját külpolitikát foly-

²⁴ *Kraus*: Zur Geschichte Österreichs, 79.; *Sturmberger*: Dualistischer Ständestaat, 29.

²⁵ *Alphons Huber*: Geschichte Österreichs. IV. Wien 1892. 130, s köv.

tató magyar urakkal a hatalmát éreztetni, de sikertelenül. 1569-ben elfogatta a két hatalmas felvidéki főurat, Dobó Istvánt, az egri hőst és Balassa Jánost, Bálint, a költő apját, és hűtlenségért törvény elé állította őket. Két évig tartó huzavona után azonban az országgyűlés közbenjárására kénytelen volt mindkettőjüket szabadon bocsátani.²⁶ A magyar rendiség erősebbnek bizonyult.

Az előzőekben láttuk, hogy az egyes országok és tartományok rendjeinek együttműködését a Habsburg-politika már csírájában igyekezett elfojtani. Ugyanakkor arra törekedett, hogy a birodalmat a rendi szervek fölött álló központi hivatalok révén egységes kormányzat alá vonja.²⁷ I. Ferdinánd már 1527-ben létrehozta az Udvari Kancelláriát, az Udvari Tanácsot és Udvari Kamarát, majd 1556-ban az Udvari Haditanácsot, és ezeknek alárendelte az egyes országok és tartományok igazgatási szerveit. A központi szervek működése azonban kezdettől fogva akadozott. Egyrészt gátolta a következetes rendi ellenállás, másrészt az állandó pénztelenség, ami megbénította s szinte csak névlegessé tette a központi ügyintézkést. Még legjobban a kamarai közigazgatás működött, bár itt is léptenyomon hatásköri viták lángoltak fel, s végül is a kamarák fő tevékenysége a kincstári adósságok számontartására szorítkozott.²⁸

Ferdinánd utódai alatt azután a megkezdett központosítás is elakadt. T. Fellner és H. Kretschmayr nagy monográfiája az osztrák birodalmi közigazgatás történetéről Miksa és Rudolf korából, tehát a 16. század második feléből, a központosítás vonatkozásában semmilyen lényeges újabb intézkedésről nem tud számot adni. Ehelyett inkább megosztó törekvések érvényesültek. Már Ferdinánd feladta a birodalom egységét, amikor Belső-Ausztriát (Stájerországot, Karintiát és Krajnát) második fiának, Károlynak, Tirolt pedig a legkisebb fiúnak, Ferdinándnak hagyta uralkodói jogokkal. A birodalom megosztásával a késő-középkori hagyomány győzött az újkori állameszme felett. Ezen a megosztottságon Miksa sem változtatott. Rudolf pedig még tovább bontotta az egységet. Tirolt és Elő-Ausztriát Károly főherceg kisebbik fiának, Lipótnak adományozta, Magyarország és a két Ausztria élére pedig kormányzói jogkörrel öccsét, Ernőt, majd ennek halála után Mátyást állította. Nem túlzás annak feltételezése, hogy ha a Habsburg-család oldalágai az 1600-as évek közepére nem halnak ki, Ausztria ugyanúgy önálló államokra szakadhatott volna, mint Németország. A 16. század végére, az udvar Prágába költözésével, kettészakadt az Udvari Kancellária, a Haditanács, legfőként pedig az Udvari Kamara. Ennek Bécsben maradt részlege („die hinterlassene Kammer”) Ernő, majd Mátyás főherceg utasításait követte, s a 16–17. század fordulóján néha már szembe is helyezkedett a prágai részleggel. Ebben az időben teljes joggal beszélhetünk a központi kormányzatszervek megosztásáról.²⁹

A közigazgatás mellett a központosítás másik fontos eszköze az uralkodótól függő hadsereg volt. A Habsburg-monarchiában a Haditanács csak részben tudta kezébe venni

²⁶ *Károlyi Árpád*: Dobó István és Balassa János összeesküvésének történetéhez, 1569–1572. Bp., 1879.

²⁷ A következőkre I. *Fellner-Kretschmayr*: Zentralverwaltung, I. és *Helbling*: Österreichische Verfassungsgeschichte, 210 s. köv.

²⁸ *Loebl*: Beiträge, 648.

²⁹ *Erich Zöllner*: Geschichte Österreichs. Wien. 1961, 96. s. köv.; *Fellner-Kretschmayr*: Zentralverwaltung, I. 147.

a katonai ügyek központi irányítását. A rendek megerősödésének egyik fontos tényezője éppen az volt, hogy az udvar – mivel saját erejéből erre nem futotta – a határvédelmet kénytelen volt jelentős részben Magyarországra és a keleti osztrák tartományok rendekre ruházni. A magyar főurak – a Batthyányak, Zrínyiek, Nádasdyak, keleten a Báthoriak, Dobók vagy később a Rákócziak, hogy csak néhány nevet említsünk – nagy területen saját erejükből, maguk szervezték a védelmet, a királyi kézen levő várak fenntartásáról pedig a vármegyék, tehát a rendi szervek gondoskodtak. A nyugati országrész fontosabb várainak ellátását a keleti osztrák tartományok vállalták és látták el másfél évszázadon keresztül. Így a horvát–szlaven–vend határvidék erődítményei Stájerországhoz tartoztak, a győri őrség pedig közvetlenül Alsó-Ausztriától kapta a zsoldot és részben az utasításokat is.³⁰ Ennek az volt a következménye, hogy a hadsereg dolgaiba a rendek is beleszóltak. Magyarországon pedig a kormányzat kénytelen volt eltérni, hogy a nagybirtokos főurak saját katonasággal rendelkezzenek.

A központosító törekvéseket azonban nemcsak az akadályozta, hogy a kormányzat kényszerűségből egyre nagyobb önállóságot adott a rendi szervezeteknek, hanem az is, hogy a Habsburg-kormányzat nem tudott kinőni a középkori keretből. Tovább élt az állam és az egyház összefonódottsága, ezzel összefüggésben a kormányzat hierarchikus jellege és a személyi vonások túltengése. Az ekorbeli francia közigazgatásnak már egyik jellemző vonása, hogy az uralkodó, mellőzve a nemeseket és az egyháziakat, mind nagyobb számban von be a közigazgatásba polgári szakembereket, az adóbehajtást pedig teljesen kiveszi a nemesség kezéből.³¹ A Habsburg-politikában ilyen törekvésekkel még sokáig nem találkozunk. A magyar kancellári tisztséget végig a 16. században püspökök töltötték be, polgári származású tisztviselővel pedig még az alsóbbrendű hivatalokban is csak elvétve találkozunk. A század végén Rudolf uralkodása alatt ugyan bizonyos szerephez jutott a központi karnarai közigazgatásban a polgári származású Zakarias Geizkoffler, és még néhány nem nemes, hatáskörük azonban végig csak alárendelt volt, az irányítás a feudális urak kezében maradt.

A birodalmi szervek rendelkezései így többnyire már a vezető tisztviselőknél megfeneklettek, s ami továbbjutott, azt a tartományi kormányzatok szabotálták el. Magyarországon a megyék szinte teljesen önállóan jártak el belső ügyeikben. Ilyen körülmények közt a nemesség kikapcsolása a jobbágyi adók behajtásánál, azaz a független pénzügyi politika megvalósíthatatlan volt. Egyébként nem sok jelét látjuk annak, hogy a Habsburgok törekedtek volna a nemesség intézményes kikapcsolására. Még Rudolf császárnál sem, aki pedig elsőnek alkalmazott kamarai szolgálatban nem nemeseket. Rudolf éppen nem rokonszenvezett azokkal, akik a polgárságból jöttek. Közismert például rossz viszonya a kispolgári származású bécsi püspökkel, Melchior Khlesl bíborossal, jóllehet ő erősen arisztokrata-ellenes nézeteket képviselt, és az uralkodói abszolutizmus híve volt.³²

³⁰ Artur Steinwenter: Steiermark und der Friede von Zsitvatorok. Wien, 1956; Gutkas: Geschichte des Landes Niederösterreich, 167. A győri várőrség zsoldjára, az erődítésekre kiutalt összegek elszámolásai: Niederösterreichisches Landesarchiv (Bécs). Ständische Akten A VII. 32, 39, 40; B. III. 24. stb.

³¹ Roland Mousnier: La vénalité des offices sous Henri IV et Louis XIII. Paris, 1971. Különösen 95. s köv. és 393. s köv.

³² Joseph Hammer-Purgstall: Khlesl's des Cardinals. . . Leben. I. Wien, 1847.

De Rudolf utódainál sem találunk tudatosan központosító törekvéseket. Amikor II. Ferdinánd a fehérhegyi csata után, 1627-ben Csehországnak új alkotmányt adott (Erneuerte Landesordnung), a régi nemesi-rendi jogokat mind megújította, s a régi rendi méltóságoknak a kormányzatban és a közigazgatásban továbbra is jelentős beleszólást biztosított. Még arra sem törekedett, hogy a Vencel-korona országai közti államjogi különbségeket megszüntesse, s Csehországot és Morvaországot szoros egységbe vonja. Igazat kell adnunk Ernest Denis-nek, hogy a 18. század közepe előtt a Habsburg-monarchiában nem beszélhetünk központosításról.³³ Fokozottan érvényes ez a megállapítás Rudolf császár politikájára, akinek uralma – a spanyol nevelés hatására – zsarnoki volt, de nem központosító.

A Habsburgok tehát, ha törekedtek is birodalmuk központosítására, a nemesi jogok korlátozására és fejedelmi abszolutizmus kiépítésére, a 16. században ezek a törekvések sorra csődöt mondtak. Ebben nyilván közrejátszott a Habsburg-országok imént vázolt sajtószerű helyzete, de az is, hogy sem Ferdinánd, sem utódai nem kívántak politikájukban a városokra, a polgárságra támaszkodni. A centralizációs törekvések így elszigetelve maradtak, pénz és hadsereg, sőt társadalmi támasz nélkül pedig nem voltak megvalósíthatók.

Mindehhez még egy nagyon fontos momentum járult, amely a Habsburgok politikai magatartását élesen megkülönböztette a korabeli Európa nemzeti uralkodóházaitól. A Habsburg-politika középpontjában ugyanis a 16–17. században külső, dinasztikus célok álltak. Egyrészt a német birodalom feletti tényleges uralom kivívása, másrészt a spanyol birodalom trónjának megörökléséhez igazodó meg-megújuló törekvések. Ennek a kettős politikának volt alárendelve még a törökkel folytatott küzdelem is. Miksa és Rudolf mindenekelőtt császárnak érezte magát, s magyarországi, ausztriai vagy csehországi politikájuk csak a dinasztikus törekvések alátámasztását szolgálta. Megmutatkozott ez abban is, hogy a Monarchia központi szerveibe többnyire német birodalmi urakat neveztek ki a vezető méltóságokra. Ezek persze alig, vagy sehogy sem ismerték az itteni országok belső szervezetét, arról rendszerint tudomást sem vettek, s így a kormányzat működését nemcsak a teljesen mellőzött magyar rendek, hanem az osztrák és cseh tartományok is joggal tekintették idegen uralomnak. Mindez kezdetben csak feszültséget, később azonban egyre súlyosabb ellentéteket szült a központi kormányzat és az egyes országok közt. Főként Magyarországon, amely teljes joggal sérelmezte, hogy az uralkodó még a török elleni véde-

³³Ernest Denis: *La Bohême depuis la Montagne Blanche*. I. Paris, 1903. 113.; l. még *Hans Sturmbeger: Kaiser Ferdinand II. und das Problem des Absolutismus*. München, 1957. és *Rhode: Stände und Königtum*, 228. s köv. Jellemző, hogy 1593-ban a magyar országgyűlés már azt kívánta, hogy ne csak az adók beszedése, hanem azok kezelése is a rendi szervekre bízassék, mert – mondták – a kormányhivatalok kezén elsikkad a pénz. Véleményezve az előterjesztést, az Udvari Kamara ezt írta: „Es will der Hof- und Hungerisch Kammer gehorsambisten erachtens hiebey sonderlichen diss in acht zunehmen sein, dass die stendt mit diser fuergeschlagenen veränderung nit' allain, bloss mit dem, wie sy etbo dise ire gränitz verwilligung und dieselb dadurch irem vermainen oder fuergeben nach zu mehrer richtigkait bringen kündten, sondern fuernehmlich mit dem umbgehn, wy sy inen mit dergleichen anfang und bestellung sunderer perceptorn, auch zu denen übrigen um Irer Mayestät aigen einkommen ainen zuetritt und eingang machen. . . und also Irer Kayserlichen Mayestät allen gewaldt und autoritet auch in denselben iren aigen einkommen benemen.” (1593. március 12, Pozsony: OL Hofffinanz Ungarn. Landtagsakten, Fasc. 7, Conv. 1953, Fol 1368.)

kezést sem tudja megszervezni, hogy az oszmán hadak évről évre nagy darabokat törnek le az ország testéről, hogy a török hadjáratok és a fizetetlen császári zsoldoscsapatok garázdálkodása következtében az ország pusztulásra jutott.³⁴

Abszolutizmus vagy népfelség

Láttuk, hogy az 1604. áprilisi gálszécsi gyűlés nemesi rendei, amikor közölték az uralkodó képviselőjével, Barbiano generálissal, hogy jogaikat készek minden módon megvédeni, arra hivatkoztak, hogy ezt büntetlenül tehetik. A rendi felfogás, a „népfelség” elve, ahogy a másik oldalon a fejedelmi abszolutizmus ideológiája is, a 17. században már egy sor elméleti munkára hivatkozhatott. A rendi államjog képviselői – a monarchomachusok – a népfelség elvét vallották. (Népen persze csak a kiváltságos elemeket, elsősorban a nemességet kell érteni.) Elméletük a középkori ellenállási jogban gyökerezett, mely megengedte a törvénytelenül uralkodó, vagy esküjét megszegő fejedelemmel való szembe- szegülést. Ennek a monarchomachikus irodalomnak az alapjait a francia hugenották rak- ták le (Théodor de Bèze, François Hotmann, Philippe du Plessis-Mornay). Elsősorban antik példákra hivatkoztak, de felhasználták a régi germán jog egyes elemeit is. Az elmélet szélsőséges képviselői eljutottak a zsarnokölés tanáig.³⁵ Az egész elmélet azután a század második felében Kálvin tanaiból támadt új erőre – erről a későbbiekben még majd külön is szólunk.

A fejedelmi szuverenitás elmélete szintén a franciaországi vallásháborúban fogant. Jean Bodin volt az első, aki az államról szóló hatkötetes művében (1576) a mérsékelt abszolutizmus elméletét körvonalazta. Szerinte a szuverenitás nem osztható meg, teljesen és kizárólagosan az uralkodót illeti. Mármint az országos törvény, mert a nemzetek fölötti isteni és természeti törvény, ahogy velük szoros kapcsolatban az erkölcsi, az uralkodóra is kötelező. A lényeges azonban, hogy – Bodin szerint – a fejedelem feladata és kötelessége meghatározni alattvalói jogát. Ez a tétel vált azután az abszolutizmus ideológiai alapjává.³⁶

A mérsékelt abszolutizmusnak, mely korántsem törli el vagy vonja kétségbe a ren- dek minden jogát, másik nagy teoretikusa Justus Lipsius volt, aki a 16–17. század fordulóján

³⁴ A dinasztikus politikából fakadó ellentétekre a Habsburgok és egyes országaik közt már *Szekfü Gyula* is felfigyelt: Magyar Történet III. Bp. 1937. 68 s. köv. Legújabban *Makkai: Az abszolutizmus*, 197–199.

³⁵ A kérdés irodalma igen nagy, ezért csupán néhány átfogó munkát idézünk: *George Weill: Les théories sur le pouvoir royal en France pendant les guerres de religion*. Paris, 1891., különösen 50. s. köv.; *Jacques Droz: Histoire des doctrines politiques en France*. Paris, 1956² 26; *R. Nürnberger: Die Politisierung des französischen Protestantismus*. Tübingen, 1948; *Pierre Mesnard: L'essor de la philosophie politique au XVIe siècle*. Paris 1951² (Bèze: 309. s. köv., Hotman: 327 s. köv., Du Plessis-Mornay: 340. s. köv.;) *Jean Touchard: Histoire des idées politiques*. Paris, 1978³, I. 278. s. köv.; *J. W. Allen: A History of Political Thought in the Sixteenth Century*. London, 1928. 302 s. köv.; *Robert Patry: Philippe du Plessis-Mornay, un huguenot homme d'État*. Paris, 1933.; *P. Moussiegt: Théories politiques des réformes au XVIe siècle: Hotman et du Plessis-Mornay*. Genève, 1970. Az elmélet középkori gyökereire: *Emile Lousse: La société d'Ancien Régime. Organisation et représentations corporatives*. Louvain, 1943. 163 s. köv. A zsarnokölés tanára: *Roland Mousnier: L'assassinat d'Henri IV*. Paris, 1964. 53 s. köv.

³⁶ *Mesnard*, 473. s. köv.; *Touchard*, 286. s. köv.; *E. Feist: Weltbild und Staatsidee bei Jean Bodin*. Halle, 1930.; *M. Imboden: Johannes Bodinus und die Souveränitätslehre*. Basel, 1963.; *Alberto*

lóján kiadott munkáiban a korlátlan fejedelmi hatalom szószólója; ezt a korlátlanságot azonban az erkölcsi törvény és a humanizmus mégis korlátok közé szorítja. Az uralkodó pozícióját erősítették továbbá a jezsuita Suarez és Bellarmin munkái is, akik, bár a népfelenség elvéből indultak ki, a hatalom átruházásának tanával végül is az abszolutizmus kezébe adták a feyvert.³⁷

Az elmondottakból az is kiderül, hogy ebben a korban nem könnyű megmondani, hogy a központosító tendenciák mikor mondhatók már abszolutizmusnak, s hogy a mérsékelt abszolutizmus határa hol húzódik. Nyilván nincs és nem is volt erre egységes szabály. Annyi azonban bizonyos, hogy a „potestas absoluta” elnyerésére irányuló törekvések önmagukban még nem jelentenek abszolutizmust, ahogy a másik végletben bizonyos rendi jogok megléte nem összeférhetetlen az abszolutizmussal. Abszolutizmusról akkor beszélhetünk, amikor a fejedelem hatalma olyan erős, hogy a rendiségnek a felségjogokat korlátozó és megosztó hatalmát, ezzel együtt egyszersmind a rendi ellenállást ki tudja kapcsolni.³⁸

Így nézve a 16. századi Habsburg-kormányzatot, abszolutizmusról nem beszélhetünk. I. Ferdinánd és utódai elindítottak bizonyos központosítást, élt bennük a vágy a rendi erők elnyomására, sőt ezt kihívás-szerűen időről időre meg is kísérelték – de a központi hatalomnak nem volt elég ereje, hogy a nemesség ellenállását megtörje, és fölébe kerekedjék a rendeknek.

Reformáció – ellenreformáció

A fejedelmi kihívás, mely a rendi erőket az egész Habsburg-monarchiában elkeseredett védekezésre, majd ellentámadásra készítette, vallási területen ment végbe.

A nyugati tartományokat kivéve a Habsburg-országok mindegyikében a lakosság jelentős része csatlakozott a reformációhoz, úgyhogy az 1580-as évek végére mindenütt protestáns többség alakult ki, különösen a nemesség sorain belül. Ez a protestáns tábor azonban korántsem volt egységes. Csehországban a husziták és utraquisták mellett a lutheranizmus és a kálvinizmus is erősen tért hódított. Morvaország mintegy 350 egyház-

Tenenti: Teoria della sovranita e region di stato nella „République” di Jean Bodin. (II pensiero politico, 1981, 34 s. köv.) A Bodinnél jelenlévő antik hagyományokra: *M. P. Gilmore*: Argument from Roman Law in Political Thought, 1200–1600. Cambridge, 1961. 93. s. köv.

³⁷ *Gerhard Oestreich*: Justus Lipsius als Theoretiker der neuzeitlichen Machtstaaten. (Historische Zeitschrift, 1956. 181. k. 31 s. köv.); *Mesnard*, 617 s. köv.; *Touchard*, 298. s. köv.; *M. Sibert*: Parallèle entre F. Suarez et J. Bodin. (Revue général du droit international public, 1949. 5 s. köv.); *H. Rommen*: Die Staatslehre des F. Suarez. München, 1926.; *Franz Xaver Arnold*: Die Staatslehre des Kardinals Bellarmin. München, 1934.; *E. Bullón y Fernandez*: El concepto de la soberania en la Escuela jurídica española de siglo XVI. Madrid, 1936. Lipsius és a spanyol államelmélet hatása a Habsburg-monarchiában: *R. J. W. Ewans*: Rudolf II. and his World. A Study on Intellectual History, 1576–1612. Oxford, 1973., főleg 95 s. köv.; Magyarországra: *Vargha Anna*: Iustus Lipsius és a magyar szellemi élet. Bp. 1942.; *Wittman Tibor*: A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz: Justus Lipsius. (Filológiai Közlöny, 1957. 53. s. köv.); *Klaniczay Tibor*: A magyar későreneszánsz problémái. (= *Klaniczay Tibor*: Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. 303. s. köv.)

³⁸ *Roland Mousnier*: Réflexions sur la notion d’absolutisme. (Bulletin de la Société d’Histoire Moderne. 1955. 2. s. köv.); *Emile Lousse*: Absolutisme, Droit divin, Despotisme éclairé. (Schweizer Beiträge zur Allgemeinen Geschichte. 1958. 91 s. köv.)

községéből az 1600-as évek elején 300, Szilézia és Lausitz egészében lutheránus volt. Alsó- és Felső-Ausztriában a protestáns többség mellett jelentős katolikus kisebbség maradt. A protestánsok zöme itt is lutheránus, de Felső-Ausztriában a rendek hangadói kálvinisták voltak. A stájer nemesség nagy többségében lutheránus volt, Karintiában és Krajnában ugyancsak az ő kezükben volt a többség. Magyarországon a nemesség legalább 9/10-ed része volt protestáns, és ezen belül a többséget a kálvinisták képezték. Katolikus jellegét a birodalmon belül csak Tirol és Elő-Ausztria őrizte meg.³⁹ A nagy többségében protestánsná vált birodalomban a Habsburgok – dinasztikus okokból – kezdettől fogva mindvégig ragaszkodtak a katolikus egyházhoz és az ellenreformáció politikájához. Így a rendiség és a Habsburg abszolutizmus konfliktusa, mint a reformáció és ellenreformáció harca robbant ki a 16. század végén.

A tényleges történeti események megítélése szempontjából nem lényeges, de a Habsburg-politika belső rugóit keresve talán nem érdektelen, ha megnézzük, igaza van-e azoknak a véleményeknek, hogy a Habsburgok nem dinasztikus okokból, hanem vallási meggyőződésből erőszakolták az ellenreformációt. I. Ferdinánd esetében nyilván ez is közrejátszott, Miksánál azonban erről aligha beszélhetünk. Trónörökös korában nyíltan rokonszenvezett a lutheránus tanokkal, és valószínű, hogy Ferdinánd részben azért osztotta meg a birodalmat három fia között, mert félt Miksa protestáns meggyőződésének politikai következményeitől. Trónra lépve azonban, dinasztikus megfontolásokból a színleges katolicizmus és a tényleges katolikus politika mellett döntött.⁴⁰

Rudolf császár katolikusága nem vitatható, de a belső meggyőződés nála is kétséges. A pápai nuncius jelentéseiből tudjuk, hogy körmeneten, misén csak politikai szűkségből, nagyritkán vett részt, és bizalmas körben úgy nyilatkozott, hogy az egyház ceremóniái az ördöghöz, nem Istenhez szólnak. Közismert volt a papok és különösen a szerzetesek iránti ellenszenv, ugyanakkor tanácsadói között protestánsok is voltak.⁴¹

A fiatal Mátyás főherceg, a későbbi Mátyás császár és király protestáns rokonszenve nyilvánvaló. Titokban két szín alatt áldozott, „eretnek” könyveket olvasott, és az áttérés-

³⁹A Habsburg-monarchia országainak reformációjára általában: *Peter F. Barton* (Red.): *Sozialrevolution und Reformation. Aufsätze zur Vorreformation, Reformation und zu den „Bauern Kriegen“ in Südmittleuropa.* Wien–Graz–Köln, 1975. Az egyes országokra: *Grete Mecenseffy*: *Geschichte des Protestantismus in Österreich.* Graz–Köln 1956.; *Gustav Reingrabner*: *Protestantismus in Österreich.* Wien–Graz–Köln 1981.; *Evangelisch in Österreich. 200 Jahre Toleranzpatent. Ausstellung im Prunksaal der Österreichischen Nationalbibliothek.* 1981. (Kiállítási katalógus, részletes magyarázatokkal). *Anton Gindely*: *Geschichte der Böhmischen Brüder.* Prag, II. 1868.; *Anton Ludwig Frind*: *Die Kirchengeschichte Böhmens.* IV. Prag, 1878.; *F. Hrejsa*: *Dějiny křesťanství v Československu.* V–VI. Praha, 1948–1950.; *Mihály Bucsay*: *Der Protestantismus in Ungarn.* 1521–1978. Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart. I. Wien–Graz–Köln 1977; *Benda Kálmán*: *A reformáció Magyarországon.* (Valóság 1976. 12. sz. 19. s köv.); *Hermann Egyed*: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* München, 1973. 208. s köv.; I. még a pápai legátus följegyzéseit 1604-ből: *Stato presente del governo e religione (Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem, 1592–1628.* III. *Epistulae et acta Johannis Stephani Ferreri.* 1604–1607. Pars I. Sectio I. Sajtó alá rend.: Zdenek Kristen. Praha, 1944. 362. s köv.)

⁴⁰*Karl Völker*: *Staatsgedanke und Reichsidee in der Geschichte des österreichischen Protestantismus.* (Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich, 1935. 13.); *Victor Bibl*: *Zur Frage der religiösen Haltung Kaiser Maximilian II.* Wien, 1918.

⁴¹*Friedrich Hurter*: *Geschichte Kaiser Ferdinand II. und seiner Eltern.* V. Schaffhausen, 1852. 97–98.

sel kacérkodott. Amikor 1577-ben Flandriába szökött, Rudolf azzal küldte utána bizalmi emberét, Schwarzenberg grófot: akadályozza meg, hogy a főherceg nyíltan a protestáns vallásra térjen. Később a családi érdek benne is legyőzte az egyéni meggyőződést, de a pápa még 1597-ben is azt panasolta, hogy Mátyás nem mutat semmilyen buzgóságot a katolikus egyház és hit terjesztésében.⁴²

Rudolf ellenreformációs politikájánál számításba kell vennünk, hogy rá, aki serdülő korát Madridban töltötte, igen erősen hatott a spanyol uralkodói eszmény, mely az eretnekek elleni könyörtelen harcot a legfőbb fejedelmi kötelességek közé sorolta.⁴³ A későbbi II. Ferdinándnál viszont, akinek ellenreformációs politikája már valóban belső meggyőződésből fakadt, a minden másnál erősebb jezsuita hatást kell számításba vennünk.⁴⁴

A Habsburgok a katolikus vallás és egyház egyeduralmának visszaállítására protestáns tartományaikon belül csak egy szövetséget találhattak, a klérust. Így a klérus, mint a trón egyetlen megbízható támasza, mind nagyobb hatalomhoz jutott. A 16. század végén a pápai és a spanyol udvar által is erőteljesen támogatott papság már döntő tényezője a politikának. Ezáltal viszont még inkább konzerválódott a politikában és az államvezetésben mindaz, ami középkori maradvány volt, s a rendi dualizmus bizonyos mértékig trializmussá lett, amelyben a hatalmon az uralkodó, a katolikus klérus és a protestáns rendek osztoztak. A mind labilisabb egyensúlyi helyzetben a szemben álló három fél közül kettőnek ideiglenes szövetsége teljesen felboríthatta a hatalmi viszonyokat. Ez történt bizonyos vonatkozásokban 1608-ban Magyarországon, amikor a rendek és a klérus politikai szövetsége lemondásra kényszerítette a magára maradt Rudolfot. Erről a későbbiekben részletesen is szólnunk még.

A 16. század végén a klérus irányításával kibontakozó erőszakos udvari ellenreformáció a centralizáció korábbi eredményeit is megsemmisítette azzal, hogy annak alapjait támadta meg. Meggyöngítette ugyanis a városokat és az amúgy sem erős polgárságot, amely a nemességgel szemben az udvar támaszát alkothatta volna. Ez a meg gondolás azonban föl sem merült. Jellemző a fiatal Ferdinánd főherceg kijelentése az 1590-es években, hogy inkább váljék pusztasággá és lakatlanná országa, semhogy protestánsokat kelljen megtűrnie uralma alatt. Hogy komolyan gondolta, amit mondott, azt tetteivel bizonyította. 1600-ban megvonta a belső-ausztriai városoktól a protestáns vallásgyakorlat jogát, és áttérésre vagy kivándorlásra szólította fel a polgárságot. A polgárok jelentős része a kivándorlást választotta. Egész vidékek néptelenedtek el, a karintiai bányászok elvándorlása pedig olyan méreteket öltött, hogy a korábban jelentős vasbányák egy része leállt, s az egész bányászat teljesen eljelentéktelenedett.⁴⁵

⁴² *Kárpáthy-Kravjanszky Mór*: Rudolf uralkodásának első tíz éve. 1576–1586. Bp. 1933. 132–133. Mátyás főherceg protestánsok iránti későbbi rokonszenvére: *Hans Sturmberger*: Die Anfänge des Bruderzwistes in Habsburg. (Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs, 1957. 143. s. köv.)

⁴³ *Alois Dempf*: Christliche Staatsphilosophie in Spanien. Salzburg, 1937.

⁴⁴ L. II. Ferdinánd jezsuita gyóntatójának a császár-király halála után írt panegiricusát: *Gulielmus Lamormaini*: Ferdinandi II. Romanorum imperatoris virtute. Viennae. 1638.

⁴⁵ *Johann Loserth*: Die Reformation und Gegenreformation in den inner-österreichischen Ländern im 16. Jahrhundert. Stuttgart, 1897; *Paul Dedic*: Der Protestantismus in Steiermark, im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation. Leipzig, 1930.; *Uő*: Der kärntner Protestantismus

Ha nem is hasonló méretekben, de azonos folyamat indult meg az 1500-as évek végén Alsó- és Felső-Ausztriában is. Az osztrák ellenreformáció irányítója, Khlesl kardinális azonban nagyon is tisztában volt a városok fontosságával, és nem engedte törésre vinni a dolgokat. Annál kegyetlenebbül és az államrezon szempontjából értelmetlenebbül történtek a dolgok Sziléziában és Lausitzban. Itt a lutheránus városi polgárság megtörését, illetve kiűzését az 1600-as években kezdte meg Rudolf császár. Katonáságot vonultatott fel, Troppau városát szabályos ostrommal kényszerítette térdre, s nem törődött vele, hogy a protestáns polgárság nagy részének elvándorlása hosszú évtizedekre tönkretette a gazdag és virágzó sziléziai városokat.⁴⁶ A magyar történetírás gyakran úgy ír, mintha az ellenreformáció csak Magyarországon alkalmazott volna erőszakos módszereket. A sziléziai ellenreformáció kegyetlenségben többszörösen felülmutta azt, ami Magyarországon történt.

Ne felejtjük el, hogy közben nagy anyagi és véráldozattal, de végeredményben eredmény nélkül folyt a tizenöt éves török háború. A háborús gépezet táplálása pénzügyileg kimerítette az osztrák és cseh tartományokat, a háború színtere, Magyarország pedig szinte végső romlásba jutott. A kormányzat tíz millió felüli adósságtól is nyomva, a pénzügyi összeomlás szélén állt.⁴⁷ A fizetetlen zsoldoshadak garázdálkodása, elsősorban Magyarországon, de a szomszédos osztrák tartományokban is, minden képzeletet felülmutt. Ennek a politikának csak egy következménye lehetett: az uralkodó elleni rendi-nemesi felkelés, amelyhez azonban az erőszakos ellenreformáció miatt elkeseredett polgárság és a zsoldos hadak által koldussá tett parasztság is csatlakozik. Rudolf császár abszolutizmusban tetszelgő, de valójában despotikus uralma, mely csak dinasztikus célokat szolgált (azokat is rosszul), és az egyes országok lakosainak legegyszerűbb érdekeit sem vette tekintetbe, nem is eredményezhetett mást.⁴⁸

A magyar rendi mozgalom

A törökkel szövetekezett magyar rendek fegyveres ereje előtt az uralkodóháznak meg kellett hátrálnia, és a Bocskai Istvánnal kötött 1606-os bécsi béke megpróbálta a vitás kérdéseket kompromisszumos alapon rendezni. Véget vetett a csak pusztulást hozó török háborúnak, megállította az ellenreformációt, és a központi hatalommal szemben fokozott jogokhoz juttatta a rendeket.

Bocskai halála után azonban Rudolf nem ismerte el az uralkodói szuverenitást súlyosan sértő békét, s minden módon a rendi vívmányok visszavonására törekedett. Ebben

vor der Adels-emigration. . . (Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich. 1938. 71.); a bányászok kivándorlására: *H. Braumüller*: Hauptzüge der Geschichte Kärntens. Klagenfurt, év nélk. 83. s. köv.

⁴⁶*Mecenseffy*: Protestantismus in Österreich, 82. s. köv. *Theodor Wiedemann*: Geschichte der Reformation und Gegenreformation im Lande unter der Enns. I. Prag–Leipzig, 1879. 388. s. köv.; *G. Biedermann*: Geschichte der Herzogthümer Troppau und Jägerndorft. Teschen. 1874. 294. s. köv.

⁴⁷A Habsburg-monarchia kiadásaira és adósságaira l. az Udvari Kamara 1607. okt. 8-i jelentését: *Friedrich Stieve*: Vom Reichstag 1608 bis zur Gründung der Liga. München, 1895. III. s. köv. L. még *Makkai*: Az abszolutizmus, 200 s. köv. és *Loebl*: Beiträge, 668. s. köv.

⁴⁸A későbbi, 17. századi eseményekből ugyanerre a következtetésre jutott *Hans Sturmberger* is: Kaiser Ferdinand II. und das Problem des Absolutismus. München, 1957. 7–8.

találkozhatott volna a magyarországi jogtalan néposztályok, főleg a hajdúk érdekeivel, akik 1607 őszén a győztes és kíméletlen nemesi törekvések ellen kénytelenek voltak fegyverrel védekezni. A magyar nemesség vezetői felismerték ezt a veszélyt, mely a rendi vívmányok megsemmisítését eredményezhette volna, ezért 1607 végén végleg szakítottak a kompromisszumos politikával, és nyíltan Rudolf ellen fordultak. A hajdú felkelésre, a paraszti háborúnak a cseh és osztrák tartományokat is fenyegető veszélyére és az ellenreformációs politikára hivatkozva konföderációban tömörítették az ausztriai, majd a morva rendeket (Pozsony, 1608. február 1. és Ivančice, 1608. április 10.). Rudolf elleni mozgalomuk élére megnyerték Mátyás főherceget, akit mérhetetlen ambíciók hevítettek. Miután Rudolfnak nem sikerült a hajdúkkal szövetséget kötnie, mert a hajdúk a feudális kiváltságok alsó szintjének elérése érdekében a rendek mellé álltak és szembefordultak a császárral, magára maradva kénytelen volt meghátrálni. 1608. június 25-én Rudolf lemond Mátyás főherceg javára Magyarország, az osztrák tartományok és Morvaország trónjáról, csak Csehországot, Tirolt meg a császári címet tartja meg. A valódi nyertesek azonban az egymással szövetkezett rendek voltak, csehek, osztrákok és főleg a magyarok, akik 1608. június 27-én a morvaországi Sterbehofban egymással titkos szerződésre lépnek, melyben Mátyás főherceg ellen is véd- és dacszövetséget kötnek.⁴⁹

Annak okait keresve, hogy a rendi ellenállás miért éppen Magyarországon jutott el a fegyveres felkelésig, nem elegendő csak arra utalni, hogy a török háború következtében Rudolf uralmának visszasságai legnagyobb súllyal Magyarországra neheztedek, s hogy a rendi mozgalom itt támaszkodhatott leginkább az önálló államiság hagyományaira. Utalnunk kell mindenekelőtt arra, hogy a birodalomban Magyarország volt az egyetlen, amely fegyverben állt. Az állandó török harcok következtében itt, és csak itt, minden nagyúr külön, csak tőle függő kisebb-nagyobb számú fegyverrel rendelkezett, azon kívül, hogy a végvárakban és a mezei hadakban több tízezer ember szolgált állandóan. Kéznel volt tehát az a fegyveres erő – sőt a török személyében a külső szövetséges is –, amelyet, ha a nemesség a maga oldalára állít, sikerrel fordulhat szembe a központi hatalommal. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy részben az említett tényezők következtében, a magyar rendiség nemcsak a legerősebb, de a legöntudatosabb volt a Habsburg-monarchiában. A magyar főurak hozzászórtak az önálló cselekvéshez, s legjobbjukat erős politikai és közjogi érzék jellemezte, amit aligha lehet elmondani a cseh és főleg az osztrák arisztokratákról.

A magyar rendi egység és erő kifejtés szempontjából az sem volt közömbös, hogy a 16. század végére az egész Monarchiában, de Magyarországon különösen megerősödött a főnemesség, a nagybirtokos arisztokrácia súlya a nemesség egészén belül. Alsó- és Felső-Ausztriában az 1500-as évek kezdetén 76 főnemesi és 280 jómódú köznemesi (Ritter) családot tartottak számon. 1600 körül a főúri családok száma 125, a lovagoké 230. Még szembetűnőbb a köznemesség számbeli fogyása Belső-Ausztriában, ahol Károly,

⁴⁹ Kálmán Benda: Der Haiducken-Aufstand und das Erstarken der Stände in der Habsburger Monarchie. 1607–1608. (Nouvelles Études Historiques, publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Bp. 1965. 299. s. köv.) L. még Karl Nehring: Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. München. 1983. Südosteuropäische Arbeiten 78. 29. s. köv.

majd Ferdinánd főherceg ellenreformációs politikája valósággal megtizedelte őket.⁵⁰ Magyarországon az általános folyamatot, mely már a század közepén megindult, nagymértékben meggyorsította a tizenöt éves török háború. Részleteiben ma sem ismerjük azt a pusztulást, ami 1590–1604 között végbement. Az egykorú összeírások egybehangzóan azt mutatják, hogy az ország jobbágyportáinak száma felére, a végvári vonal mentén harmadára csökkent, s a pusztulás a közvetlen harcoktól nem érintett területeket sem kímélte.⁵¹ Ez a folyamat 1604-ben sem állt meg, sőt a Bocskai-felkelés harcai révén olyan vidékekre is átterjedt, amelyek a török hadszíntértől távolabb, mindeddig viszonylag megkímélődtek.⁵² Basta zsoldosainak vagy Bocskai hajdúinak a pusztításairól is köteteket lehetne írni. Az 1607 februárjában a Felvidéken át Kassára utazó királyi biztosok jelentéseiből egy teljesen elpusztult ország képe rajzolódik ki. Nyomor és éhség fogadja őket mindenfelé, ehhez járul a megdöbbentő felismerés, hogy felborult a termelés és a társadalom megszokott rendjének korábbi egyensúlyi állapota.⁵³ Az évtizedes háborúskodás széles rétegeket kivetett a termelésből, a jobbágyság legmunkabíróbb korosztálya tízezerszámra hajdúnak állt,⁵⁴ s egész vidékek elnéptelenedtek.

A falvak pusztulása, a jobbágnépeség megritkulása (akár a halál, akár a katonának állás következménye volt) érezte hatását a nemesi társadalom vagyoni és hatalmi rétegződésében is. Az a köznemes, aki 20–50 jobbágytelkének a felét vagy kétharmadát elvesztette, vagyonilag és így politikai súlyban is jelentéktelenné vált. Ugyanakkor a több száz faluval rendelkező főnemes kevésbé érezte meg a porták csökkenését, arról nem is szólva, hogy mivel védekezési lehetősége nagyobb volt, birtokainak a pusztulása sem volt akkora.

A változás politikai következményei mindenekelőtt a megyei életben jelentkeztek. A nagybirtokos arisztokraták, a nagyságosok hatalma és tekintélye már a századfordulóra nyomasztóvá nőtt. Az alispánt mindenütt a főispán jelöltjei közül választották (volt,

⁵⁰ *Otto Brunner*: Bürgertum und Adel in Nieder- und Oberösterreich. (Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse 1949. 512–513.); *Mill*: Grundriss, 313. s. köv.

⁵¹ A Magyar Kamara kimutatása szerint az adózó jobbágyporták száma 1590 és 1604 közt a török háború közvetlen pusztításaitól megkímélt északi megyékben is 15–20%-kal csökkent. A határvidéken, Zemplénben, Szabolcsban és Szatmárban a pusztulás helyenként 60–80%-os. (Extractus connumerationum portarum et domorum. Magyar Országos Levéltár [OL] Magyar Kamara, E. 54. Jankovich-Gyűjtemény. Fol. Lat. 992. Fasc. 10.) A pusztulás részleteire l. *Benda Kálmán*: A késő-reneszánsz korának gazdasági, társadalmi és politikai összetevői Magyarországon. (= Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz. Összeállította: Csanda Sándor és Keserű Bálint. Szeged, 1978. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 4., 99–100.)

⁵² *Harald Prickler*: Verlauf und Folgen der Bocskay-Rebellion im österreich-ungarischen Grenzraum. (= Österreich und die Türken. Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf. 1969. Eisenstadt, 1972. 157. s. köv.) Adatai szerint a mai Burgenland területén a települések közel fele, 118 falu elpusztult; emberben a veszteség 5–20%-os. L. még Illésházy István 1606. december 24-i levelét a nyugat-felvidéki megyék pusztulásáról: *Benda*: A késő reneszánsz, 97. jegyz.

⁵³ *Thurzó György és Forgách Zsigmond királyi biztosok jelentései*: Hofkammerarchiv (Bécs). Hoffinanz Ungarn. Fasc. 92. (Kiadás előtt a Magyar Országgyűlési Emlékek XIII. kötetében.) L. a Magyar Kamara jelentéseit az 1607. év első hónapjaiból: uo.

⁵⁴ *Benda Kálmán*: A Bocskai-kori hajdúság összetétele és társadalmi törekvései. (= A hajdúk a magyar történelemben. Szerk. Módy György. Debrecen, 1969. 24 s. köv.); *Rácz István*: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969. 24–25.

ahol fizetésének egy részét is a főispántól kapta), s a nagyúr előzetes hozzájárulása nélkül az alispán és a megye rendjei még kisebb ügyekben sem mertek határozni. Az északkeleti megyék nagyszámú és jómódú köznemessége még megőrzött valamelyes önállóságot, az északnyugati vagy a dunántúli megyék azonban moccani sem mertek a Zrínyiek, Nádasdyak vagy a Batthyányak engedélye nélkül.⁵⁵ „Azért, Kegyelmes Uram, én Nagyságod szolgálja lévén, vagy éjjel vagy nappal a Nagyságod parancsolatja érkezik, mindenkor – szolgálja lévén – készen vagyok” – írta Bakacs Sándor, Zala megye tekintélyes köznemesi családból való alispánja Batthyány Ferenc főispánnak 1607-ben.⁵⁶ A megyegyűléseken a szokott jobbágyok, a zálogbirtokok, az örökségek ügye nemegyszer kavart nagy vitát, országos politikai kérdések azonban alig kerültek szóba, ha pedig mégis, többnyire szó nélkül tudomásul vették a nagyurak álláspontját, amit az alispán tolmácsolt. Sorozatos a panasz, hogy a gyűléseket kevesen látogatják, a tisztségeket senki nem akarja vállalni, annyira, hogy a megyék legtöbbször pénzbüntetéssel sújtja a gyűlésről igazolatlanul elmara-dókat és azokat, akik megválasztásuk esetén nem vállalnak tisztséget. Egyébként még az országgyűlési követek személye is a főispán hozzájárulásától függött.⁵⁷ Jellemző az is, hogy a Kassán 1607 márviusában összegyűlt, rebellisnek számító hét felső-magyarországi megye küldöttei csak akkor mertek a hécsi békével ellentétes uralkodói rendelkezések ellen tiltakozni, amikor erre a nagyuraktól biztatást kaptak.⁵⁸ Az 1608-as koronázó országgyűlésen pedig, mely törvénybe iktatta a rendiség győzelmét az uralkodói hatalom felett, a nemegyszer viharos tárgyalásokban a megyei küldöttek meg sem szólaltak; ha a nagyurak egymás közt megegyeztek, szabad volt vivátozniok.⁵⁹ Az a régebbi nézet, amely szerint a Bocskai-szabadságharcban, majd az ezt követő évtizedek eseményeiben a magyar köznemesi tömegek politikai megnyilatkozását kell látnunk,⁶⁰ aligha lehet igaz.

A nemesi egység szempontjából viszont nem volt jelentéktelen tényező, hogy a rendi táboron belül a vezetés és az intézkedés néhány feltétlen tekintéllyel rendelkező nagybirtokos főnemes kezébe került. Lengyelországban ebben az időben a rendi törekvéseknek nagy és figyelemre méltó elméleti irodalma alakult ki,⁶¹ a gyakorlati politikában azonban a lengyel nemesség nem tudta megvalósítani az elméletet, már csak azért sem, mert a köznemesi tömegek maguk fölött tekintélyt nem tűrő anarchisztikus viselkedése megakadályozott minden egységes fellépést. Magyarországon nem volt a rendi törekvéseknek számba vehető irodalma, a gyakorlati politikában azonban a nemesi vezérek, elméleti

⁵⁵ *Degré Alajos*: Megyei közgyűlések a XVI–XVII. századi török háborúk korában. (= Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Bp. 1971. 25 s. köv.)

⁵⁶ 1607. április 14.: OL Batthyány család lt. P 1314. Missiles No 1400.

⁵⁷ L. az 1607. júl. 9-i Vas megyei gyűlés határozatát: *Benda Kálmán*: Habsburg politika és rendi ellenállás. Történelmi Szemle, 1970. 410. 18. jegyz.

⁵⁸ A felső-magyarországi rendek kassai részgyűlése 1607 márciusában. Közli Benda Kálmán. (A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve III. Debrecen, 1976. 159. s. köv.)

⁵⁹ Az iratok a Magyar Országgyűlési Emlékek (MOE) készülő XIII. kötetében.

⁶⁰ Ez volt a véleménye Károlyi Árpádnak. (Magyar Országgyűlési Emlékek, XII. Bp. 1917. 106. s. köv.)

⁶¹ *Paul Mesnard*: La Liberté polonaise et le gouvernement de la Loi. Orzechowski et Modrzewsky. (= Mesnard: L'essor de la philosophie politique, i. m. 407. s. köv.); *László Makkai*: État des Ordres et théocratie calviniste au XVIe siècle dans l'Europe centro-orientale. Bp. 1975. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 99.); *Tadeusz Wyrwa*: La pensée politique polonaise à l'époque de l'Humanisme et de la Renaissance. Paris–Londre, 1978. (Részletes bibliográfiával.)

iskolázottság nélkül is, megállták a helyüket, kitűnő politikai érzékkel rendelkező, megszelátó államférfiak akadtak közöttük, akik jó stratégiának és még jobb taktikusnak bizonyultak. Törekvéseik egybeváltak a rendi törekvések egészével, de a nemesi jogokért folyó küzdelmet közjogi síkra emelték. Ugyanakkor az sem vitás, hogy Rudolf királlyal szemben az ország érdekét képviselték. Áll ez mindenekelőtt Bocskai Istvánra, de áll később Illésházy Istvánra és Thurzó Györgyre is.

A köznemességgel szemben mind Bocskai, mind pedig az ő halála után Illésházy vagy Thurzó, érvényt tudtak szerezni saját elgondolásaiknak. Jellemző, hogy az 1608-as megyei utasítások szinte azonos szavakkal írják elő országgyűlési követeknek: ragaszkodjanak a bécsi béke vívmányaihoz, egyébként politikai kérdésekben tartsák magukat valamelyik név szerint megnevezett főúr véleményéhez. Az országgyűlések naplóit olvasva azonnal feltűnik, hogy a vitákban a hangadók a nagyurak. A köznemesi küldöttek tábora csak olyankor hangos, ha a püspöki kar vagy Forgách érsek Illésházy vagy Thurzó elleni támadását kell lehurrogni.⁶² A rendi feliratokat a köznemesi familiárisok öntik formába, de ezt megelőzi a nagyurakkal való tárgyalás, ahogy a végleges szöveget is ők ellenőrzik.

Azt jelenti ez, hogy a magyar rendi táborban csak egy vélemény s teljes egység volt? Korántsem. A Bocskai-szabadságharcnak is volt egy mindvégig kitartó Habsburg-barát főúri ellenzéke, s később is, amikor a Rudolf császár és Mátyás főherceg közti harcban a magyar nemesség az utóbbi mellett vonta ki kardját, voltak, akik kitartottak a császár mellett. Elsősorban persze a katolikus klérus, mely Forgách érsekkel az élén, tőle várta az egyház és a vallás ügyének a felkarolását. De mások is, így a kelet-magyarországi protestáns főúr, Rákóczi Lajos.⁶³

Talán nem érdektelen, ha a nemesség vezetéi közül néhányat közelebről is szemügyre veszünk.

Bocskai halála után a nemesi táboron belül a kor legvagyonosabb birtokosának, az öreg Illésházy Istvánnak volt a legnagyobb tekintélye. Az, hogy a bécsi béke megkötésében nagy érdemei voltak, általános tiszteletet ébresztett iránta, az ezt megelőzően, a felzérségek perben fejére kimondott halálos ítélet pedig szinte a mártírság glóriájával övezte a protestáns rendek szemében. Az öntudatos és következetes rendi álláspontot nagy hajlékonysággal képviselte a tárgyalásokon. A Rudolf lemondatása körüli celszövéseknek nemcsak az ötlete származott tőle, hanem nagyrészt a megvalósítás módja is. A problémák katonai erővel való megoldásának viszont nem volt híve, s a humanisták hagyományából táplálkozó sztoikus életfilozófiája erősen színezte protestáns vallási meggyőződését. Mindez, ahogy az elszenvedett sérelmek ellenére is megingathatatlan dinasztiahűsége Bocskaival is szembeállította, bár a fejedelem erőteljes egyénisége és hatalma előtt végül is meghajolt. Személyes és elvi ellensége volt a klérusnak, s szenvedélyesen követelte a politikai életből való eltávolításukat. Körülötte csoportosult különösen a kelet-magyarországi főurak és a nemesség nagyobb része. Valamennyien fáradhatatlanok voltak az egész nemesség meggyőzésében, szinte propagandistái Illésházy pártjának.⁶⁴

⁶² Illésházy és Thurzó magatartására, működésére vonatkozóan számos adat található a MOF megjelenő XIII–XIV. kötetében. L. még *Benda Kálmán*: Pázmány Péter politikai pályakezdése. (MTA I. Osztályának Közleményei, 1979, 273 s. köv.)

⁶³ Minderre L. a MOE készülő XIV. kötetét.

⁶⁴ Illésházyra a MOE XIV. kötete mellett l. *Benda Kálmán*: Bocskai István, Bp., 1942. 178 s. köv.; továbbá *Órvós Péter*: Illésházy István az emigrációban. (Századok 1983. 609–625.)

Illésházyval vetekedő tekintélye volt az észak-magyarországi nagybirtokosnak, Thurzó Györgynek. A protestáns rendi törekvések szívós képviselője, meggyőződéses lutheránus, aki azonban Bocskaival szemben mindig a császár hűségén maradt. Ez persze jól összefért azzal, hogy a fejedelem által kikényszerített béke rendi vívmányait lelkesen üdvözölje, és hozzájuk következetesen ragaszkodjék. Illésházytól inkább személyi ellentétek választották el, mintsem politikaiak, riválisok voltak a nádori méltóságért folyó harcban. 1608-ban azonban egy táborban voltak, ami lehetővé tette az egységes rendi fellépést Rudolf ellen. Együttműködésük annál gyümölcsözőbb volt, mert Thurzó szenvedélyektől nem befolyásolt bölcs magatartása megkönnyítette a klérussal való teljes szakítás elkerülését, és a külföldi rendekkel való együttműködést.⁶⁵

Illésházy és Thurzó mellett a többiek alig jutottak szóhoz. Egyébként is a nagyurak közti viták és véleménykülönbségek végül sem érintették komolyan a rendi tábor egységét.

A városok megnyerése

A magyar rendi vezetők jó taktikai érzékére vall, hogy az ellenreformáció elleni harc jegyében a városokat is megnyerték szövetségesül. A magyar nemesség ugyanis azonnal a polgárság védelmére kelt, amikor az 1600-as években az erőszakos templomelvételek megkezdődtek, megsejtve, hogy a városok megtörése után ő következik, másrészt pedig tudva, hogy csak a protestáns egység képes a kellő ellenállásra. Magatartásuk annál figyelemre méltóbb, mert szögesen ellenkezik azzal, ahogy a cseh és osztrák tartományok rendei viselkedtek. Azok ugyanis könnyen nézték a protestáns városok elvérzését, és csak későn ébredtek rá, hogy egyedül maradtak.

Mind az osztrák, mind a cseh—morva tartományok nemesei egyetlen ellenvetés nélkül tudomásul vették az udvarnak azt az álláspontját, hogy a városok ugyanolyan tulajdona a királynak, mint a jobbágyfalvak a nemesuraknak, tehát ahogy a földesúrnak joga van rendelkeznie jobbágyával, az uralkodó is úgy járhat el a polgárokkal. Amikor pedig a városok a nemesek segítségét és támogatását kérték, azok mereven elzárkóztak. A felső-ausztriai városok már 1590-ben javasolták az uraknak és a lovagoknak, hogy velük, mint negyedik renddel fogjanak össze az ellenreformációs törekvések ellen. A nemesek azt válszolták, hogy ez nem országos ügy, s az uralkodóra tartozó magánügyben nem lehetnek segítségükre. Néhány évvel később azonos indokolással hagyták magukra a városokat Alsó-Ausztria rendei is.⁶⁶ 1600-ban Klagenfurt városa kérte a karintiai nemesek támogatását, de azok itt is elzárkóztak. A stájer nemesség ugyan később szót emelt a városok mellett, amikor azonban Ferdinánd főherceg rendreutasította őket, visszavonultak.⁶⁷ Még jellemzőbb a sziléziai rendek magatartása, akik előtt pedig már ott volt az osztrák tartományok példája, hogy mit eredményez a nemesi szűkkeblűség. 1604-ben, amikor a császári csapatok felvonultak Troppau megtörésére, a város a nemességhez fordult, és arra hivatkozva, hogy az idegen katonaság beavatkozása az ország belügyeibe a nemes-

⁶⁵ Thurzó politikai működésére: MOE XIV.

⁶⁶ F. *Stauber*: Historische Ephemeriden über die Wirksamkeit der Stände von Österreich ob der Enns. Linz, 1884. 67.; *Gutkas*: Landfürst, 66 s köv.

⁶⁷ *Braumüller*: Hauptzüge, 83; *Dedic*: Der Protestantismus in der Steiermark, 94.

ség jogait is sérti, fegyveres támogatásukat kérte. A boroszlói rendi gyűlés azonban 1604 őszén, tehát már a magyar szabadságharc kitörése után, elzárkózott a kérés elől, és sorsára hagyta Troppau városát.⁶⁸

Ezzel szemben, amikor 1604 elején Rudolf megkezdte a magyar városokban az erőszakos ellenreformációt, és itt is arra hivatkozott, hogy a városok a király tulajdonát képezik („peculium regis”), a magyar országgyűlés azonnal tiltakozott. Tévedés, mondták, a szabad királyi városok nem az uralkodó, hanem a korona tulajdonai, a koronát pedig együtt alkotják a király és a rendek.⁶⁹ Ahogy a már említett gálszécsi gyűlés küldöttei megmagyarázták a kassai főkapitánynak: „különbség vagyon az mi jobbágyink közt és a szabad városok közt. Azok minekőnk valóban jobbágyink és tulajdonunk. Semmi örökségek nincsen, mind a föld mienk, az melyen laknak, amit aratnak is, csak kezek munkájok rajta. De azok azért hivatnak szabad városoknak, hogy egyenlő szabadságok az urakéval és mienkével; egy az libertas, non sunt peculium regis, sed peculium coronae, columnae regni, membra regni. Őket is őfelsége országgyűlésébe külön meghívóval hívja, mint szintén prelátusokat, egyéb urakat, vármegyéket etc. Szabad városok vagyon, oly pondusa a voksoknak, mint egyéb statusokénak. . . Látván a státusok ezt a rajtok esett dolgot, együtt éreznek velek, fájlalják esetjeket, mivel hogy membrumunk, nem hagyhatjuk.”⁷⁰

A magyar nemesek állásfoglalása annál jelentősebb, mert nemcsak kiállnak a városok mellett, hanem azt is kijelentik, hogy azok az országnak, tehát a kiváltságos rendeknek részét képezik. Pedig tudjuk, hogy Werbőczy Hármaskönyve a városokat nem vette be a Szent Korona, az ország tagjai közé, meghatározása szerint azok csak „a korona birtokai” voltak.⁷¹ A nemesség tehát politikai érdekből még a Hármaskönyvön is túlmegy.

A magyar rendek politikai magatartása később is magasan felette állt az örökös tartományokénak. Ez más vonatkozásban is megmutatkozott. Az osztrák, stájer, cseh vagy morva rendek ugyanis, miután elfogadták az udvar álláspontját, hogy a szabad vallásgyakorlat nem része az országos jogoknak, csak magánügy, privátum, amely az uralkodóra és a két világi nemesi osztályra tartozik, elfogadták, hogy ennek következtében a vallásgyakorlatot nem törvényben kell biztosítani, még csak nem is ünnepélyes, az utódokra is kötelező szabadságlevél formájában, hanem elegendő, ha az uralkodó általános keretek közt egy nyilatkozatban ad biztosítékot. Magyarországon, és csak nálunk, a vallásszabadság kérdését közjogi szintre emelték. Az udvar a magyar rendeknek is felaján-

⁶⁸ G. Loesche: Zur Gegenreformation in Schlesien. I. Leipzig, 1915, 130.

⁶⁹ A városok „peculium regni coronaeque esse agnoscuntur nobisque incorporatae sint”. (MOE X. 511) 1608-ból egy névtelen, udvar-párti javaslatban olvassuk: „Convincendum sunt Ungari, quod Sua Majestas aequae vult esse libera in suis atque ipsi in suis. Non obstat, quod civitates sunt membrum regni, quia non desinunt propterea esse subditi regis, nec ita a regibus privilegia ipsis donata sunt, ut se ab obedientia eorum subducunt.” (Vatikáni Lt. Fondo Borghese, Series I, 641. k. 346. fol.)

⁷⁰ MOE X. 597.

⁷¹ Stephanus de Werbőczy: Tripartitum opus juris consuetudinarii incliti regni Hungariae, Pars III., Caput 8. L. még *Eckhart Ferenc*: A magyar szentkorona-eszme története. Bp. 1941. 252. és *Josef Karpát*: Die Idee der Heiligen Krone Ungarns in neuer Beleuchtung. (= M. Hellmann szerk.: Corona Regni. Studien über die Krone als Symbol des Staates im späteren Mittelalter. Weimar, 1961. 349 s. köv.)

lotta az uralkodói nyilatkozattal való rendezést, a rendek azonban törvényt kívántak. Szinte érthetetlen, hogy a cseh rendek, egy sor érvényét veszített uralkodói nyilatkozat tanulsága és az 1608-as magyar törvények példája után is megelégedtek 1609-ben egy újabb nyilatkozattal.⁷²

A rendi politikai egység kialakítása

Mindezek után nem meglepő, hogy a cseh és osztrák tartományokban nemhogy nemzeti fölkelésre nem került sor, de még a rendek egységét sem tudták létrehozni. Felső-Ausztriában 1608. augusztus 30-án, tehát már Rudolf császár lemondása után, Erasmus Tschernemblnek sikerült a három rend (urak, lovagok és városok) szövetségét létrehozni, de a katolikus nemesek néhány hét után kiváltak a szövetségből, amikor a protestánsok a Mátyásnak való ünnepélyes hódolást a szabad vallásgyakorlat biztosításához és ahhoz kötötték, hogy a kormányzervekben arányuknak megfelelő képviseletet kapjanak.⁷³ Alsó-Ausztriában eleve kettészakadt a nemesség. A katolikus rendek feltétel nélkül hódolni kívántak az új uralkodónak, mire a protestáns nemesek, két főúr kivételével, kivonultak a bécsi tartományi gyűlésből. Miközben 78 katolikus nemes és a velük tartó két protestáns főúr hűséget esküdött Mátyásnak, a „disszidensek”, 166 protestáns úr és lovag, továbbá néhány még lutheránus többségű város képviselője, 1608. október 3-án Hornban szövetségbe tömörült vallási jogai védelmére az uralkodó ellen. Ezzel az eddigi három országgyűlési rend hat csoportra szakadt. A morva és a cseh protestánsok sem tudták a rendi egységet megvalósítani.⁷⁴

Magyarországon a főúri vezetők talán semmire sem ügyeltek úgy, mint a rendi mozgalom belső egységére és arra, hogy kifelé ez az egységes protestáns front a katolikus urakat, sőt a főpapokat is a maga soraiba zárja. Ezért is helyezték az előtérbe az alkotmányos és nem a vallási sérelmeket.

Illésházy ugyan időnként nyilvános üléseken is gorombán nekiment a főpapoknak, fejükhöz verve, hogy nem egyenrangúak a nemesekkel, akik örökjogon bírják földjeiket, míg ők, a papság csak „az országtól és a királytól (akit viszont szintén az ország koronáz meg)” kapják birtokaikat, nincs joguk tehát különvéleményt nyilvánítani.⁷⁵ Egyébként is, kiáltotta oda a primásnak egy alkalommal, „ha ezután is magyar kenyéren és boron akar élni, alkalmazkodjék a nemesi többséghez”.⁷⁶ Ugyanakkor Illésházy az, aki meg-

⁷² Az uralkodói nyilatkozatok (Majestätsbriefe) körüli vitákra l. *Irmgard Lindeck*: Der Einfluss der staatsrechtlichen und bekenntnismässigen Anschauungen auf die Auseinandersetzung zwischen Landesfürstentum und Ständen in Österreich während der Gegenreformation. (Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich, 1939. 89. s. köv.)

⁷³ Uo. – A Felső-Ausztriai rendek szövetséglevele: Österreichische Nationalbibliothek (Bécs) Cod. 8547 Fol. 23–28.

⁷⁴ *Gutkas*: Geschichte Niederösterreichs, 223. s. köv.; *Völker*: Staatsgedanke, 9. s. köv.; *Joseph Loserth*: Die Stände Mährens und die protestantischen Stände Österreichs ob und unter der Enns in der Zweiten Hälfte des Jahres 1608. (Zeitschrift des Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens, 1900. 226. s. köv.)

⁷⁵ Körmöcbánya országgyűlési követeknek naplója a pozsonyi, 1608. február 1-i ülésről: Okresný Archív Ziar nad Hronom (Csehszlovákia), Körmöcbánya város Lt. Diaetalia 1608. T. II., Fasc. 2.

⁷⁶ „Si pane et vino hungarico vult vivere, se regnicolis adcommodet.” A soproni követek országgyűlési naplója ugyancsak az 1608. február 1-i ülésről: Sopron város Lt. Lad. x et K, Fasc. 7 No. 222a. 11.

magyarázza a káptalani követeknek: ne is reméljék, hogy a Bocskai által elkobzott birtokaikat a rendek valaha is visszaadják, ha most nem támogatják őket az uralkodó ellen. S hogy propagandája sikeres volt, bizonyítja Sopron város küldöttének, Lakner Kristófnak a följegyzése. 1608. február 3-án a pozsonyi részgyűlés egyik ülésében került sor annak a levélnek az aláírására, melyben az osztrák és cseh rendeket szövetségre szólítják Rudolf császár ellen. Megyeri ítélőmester körbevitte az iratot, s többek közt odatette az egyik káptalani követ elé is: „Méltóztassék aláírni és pecsétjét rányomni.” Mire a kanonok: „Adjátok immár az én jószágom is vissza” – és aláírta.⁷⁷

Kifelé különösen ügyeltek az egységre. Az uralkodóhoz, a szomszédos országokhoz, a rendi gyűlésekhez küldött követségbe mindig delegáltak katolikus urat, sőt püspököt is. A morva rendekhez Thurzó Györgyöt és Napragi Demeter püspököt küldték. A Rudolf császárhoz menő magyar küldöttség szónoka Lépes Bálint püspök volt, s Hornba az osztrák protestáns rendekhez, Thurzó György mellé a katolikus Dóczy Andrást adták.⁷⁸ Hogy pedig az egység megtartása valóban tudatos (néha nem is olyan könnyű) magatartás eredménye volt, arra hardt idézzünk egy példát a körmöcbányai követek naplójából. A pozsonyi gyűlés 1608. január 31-i ülésének végén Napragi püspök a klérus nevében ünnepélyesen tiltakozott a protestánsoknak adandó szabad vallásgyakorlat ellen. Bejelentését általános megdöbbenés fogadta, mindenki attól félt, kettészakad a rendi tábor. Ekkor felállt Thurzó György, és a következő kérdést intézte Napragihoz. Avval egyetért-e a klérus, hogy a rendek a bécsi béke becikkelyezését és megtartását kívánják. Mire Napragi: Ami Isten, az egyház vagy a papság jogait sérti, azzal nem érhetnek egyet, de ami az ország szabadságjogait illeti, annak megvédésében egyek a rendekkel, s ő maga kész vérével is megpecsételni hazájához való hűségét. – Általános vivatozás, az egység meg volt mentve.⁷⁹ A jelenet különben arra is rávilágít, hogy a magyar katolikus klérus a protestantizmussal szemben a Habsburg-uralkodóba kapaszkodott, de saját feudális jogai védelmében kész volt az udvarral szemben a protestánsok mellé állni.⁸⁰

Kálvin és a magyar ellenállási jog

Mindeddig alig vizsgálták, hogy a rendi törekvések milyen ideológiai forrásból táplálkoztak. Volt-e hatása Magyarországon a kálvini ellenállási tannak.

A katolikus egyház, Pál apostolnak a rómaiakhoz írt levelére hivatkozva, a világi hatalom isteni eredetét hirdette, és az uralkodó iránt teljes engedelmességet követelt. A

⁷⁷Uo. – Mátyás főherceg Rudolf császárhoz írt jelentésében olvassuk: 1608. február 2-án Forgách kardinális Pethe kir. tanácsost Napragi és Lépes püspökhöz küldte hogy „sie im beysein anderen kayserlichen ansehentlich rath aufs höchst ersuchen lassen, die subscription oder fertigung dessen, so bey dem Presspurgerischen conventum geschlossen nit zu difficultiren, weiln sonst von den proventibus aller ihrer Einkumnen gestossen werden.” (Több hibával kiadva: Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli levéltárból. Kiadta Hatvani Mihály. III. Pest, 1869. Monumenta Hungariae Historica I/3. 296. – Egykorú másolata: Bayrisches Geheimes Staatsarchiv (München). Kasten Schwarz 3384/2, Fol. 326.)

⁷⁸L. a készülő MOE XIV.

⁷⁹Sopron város Lt. i. h.

⁸⁰L. Benda: Pázmány Péter.

világi hatalom elleni fegyveres támadás pedig az Isten elleni lázadásnak minősült. Ezt a tanítást lényegében Luther is átvette. Hitbeli kérdésekben ugyan megengedte az engedelmesség megtagadását, de ez csak passzív ellenállás lehetett. Az uralkodóval szembe szállni senkinek nincs joga – mondotta –, s még üldöztetés esetén is vállalni kell a mártír sorsot.^{8 1}

Az uralkodói hatalom isteni eredetét vallotta Kálvin is, azzal a kiegészítéssel, hogy az uralkodók nem önmagukért, hanem a köz javára rendeltettek, s a hatalommal nemcsak jogok, hanem kötelességek is járnak. Az uralkodó köteles gondoskodni az „igaz hit” előmeneteléről, népe békéjéről és jólétéről, s minderről Istennek számadással tartozik. Az az uralkodó, aki kötelességét elmulasztja, vagy aki túllépi jogait, az szembehelyezkedik Isten parancsával, uralma törvénytelené válik, ő maga zsarnokká lesz. Az egyén azonban Kálvin szerint is engedelmességgel tartozik a zsarnoknak, kivéve, ha az olyat kívánna tőle, ami ellenkezik az isteni parancssal. Az ilyen parancs teljesítését meg kell tagadni, de ezen túl az egyén nem léphet.^{8 2}

Isten – mondja Kálvin – két módon nyújthat szabadulást a zsarnok uralma alól. Az első: „Isten olykor az ő szolgálai közül támaszt valakit a nyilvánvaló megtorlásra, és megbizva azzal, hogy bosszulja meg az uralmat, és szabadítsa fel az igazságtalanul elnyomott népet szánandó nyomorúságából”. Így szabadította meg Isten az ő népét Mózes által a fáraók zsarnokságából, Othniel révén Kusán elnyomásából, s másokéól a bírák és a királyok által. Mindehhez Kálvin hozzáteszi: „Isten mindig igaz embereket választ ki erre a feladatra, akik felkelve a királyok ellen, valójában nem követnek el erőszakot a királyi méltóságon, mely Istentől van. Pusztán egy magasabb hatalom megbízásából helyreigazítják az alacsonyabb hatalom hibáit.”^{8 3}

Az aktív ellenállás másik formája az, amelyet Kálvin a magisztrátusoknak engedélyez. Az Intitució az erről szóló részt a következő szavakkal vezeti be: „Hallják meg ezt a fejedelmek és rettegjenek.” Eszerint: „Ha vannak a néptől szervezett bizonyos felsőbbségek, amelyeket a királyok önkényének korlátozására állítottak fül (amilyenek voltak hajdan a lakedémoniaknál a királyok ellenőrzésére rendelt eforoszok, vagy a római konzulokkal szembeállított néptribunok, vagy az athéni szenátussal szemben a demarkhoszok, és amilyen hatalommal talán a mostani viszonyok közt egyes országokban a három rend működik, amikor országgyűlést tart), nem vagyok ellene, hogy ezek köteles-

^{8 1} „Der Obrigkeit soll man nicht mit Gewalt widerstehen, sondern nur mit dem Bekenntniss der Wahrheit.” *Martin Luther: Von weltlicher Obrigkeit.* (=Martin Luther: Gesammelte Werke. Weimarer Ausg. XI. 277.) – Vö. K. *Klaehn: Martin Luther. La conception politique.* Paris, 1941.; *W. A. Mueller: Church and State in Luther and Calvin. A comparative Study.* Tennessee, 1954. – Erre és a következőkre l. még *Benda Kálmán: A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára.* (Helikon 1971. 322–330.)

^{8 2} *Emile Doumergue: La pensée ecclésiastique et la pensée politique de Calvin.* (= Jean Calvin, les hommes et les choses de son temps. VIII. Lausanne, 1917.); *M. E. Chenevière: La pensée politique de Calvin.* Genève–Paris, 1937.; *J. Bohatec: Calvins Lehre von Staat und Kirche mit besonderer Berücksichtigung des Organismusedankens.* Breslau, 1937.; *Touchard: Histoire des idées politiques,* I. 272. s köv.; *L. Arénilla: Le calvinisme et le droit de résistance à l’État,* (Annales, Économies, Sociétés, Civilisations, 1967. 350. s köv.)

^{8 3} *Jean Calvin: Institution de la religion Chrestienne.* 1541. chap. IV. 30. (Corpus Reformatorum XXXII. 1159).

ségszerűen közbelépjenek a királyok dühöngő önkénye ellen; sőt, ha ezek az erőszakosan önkényeskedő és a föld népét sanyargató királyokkal szemben gyáván meghunyászkodnak, hallgatásukat elvetemült hitetlenségnek állítom, mivel álnokul elárulják a nép szabadságát, noha tudják, hogy Isten annak védőül rendelte őket.”⁸⁴

Kálvin tanait az ellenállásról még tovább fejlesztette tanítványa, Théodor de Bèze, (Béza Tódor), aki nemcsak megengedte, hanem kötelességévé tette a felsőbb és alsóbb magisztrátusoknak a zsarnok uralkodóval szembeni fegyveres ellenállást.⁸⁵

Eckhart Ferenc, aki négy évtizeddel ezelőtt elsőnek vizsgálta meg Bocskai István és híveinek közjogi felfogását, azt állapította meg, hogy sem a fejedelem, sem a rendek nem hivatkoznak a kálvini ellenállási tanra. A felkelés jogi alapját számukra az 1222. évi Aranybulla 31. pontja képezte, mely kimondta, hogy ha a király a törvényekben biztosított jogokat és kiváltságokat nem tartja tiszteletben, a rendeknek joguk van egyenkint és összességükben ellentmondani és ellenállni, anélkül, hogy ezzel a hűtlenség bűnébe esnének. Bocskai és híveinek Rudolf elleni fellépése tehát nem Kálvin és Béza felfogására támaszkodott – állapítja meg Eckhart – „politikai meggyőződésük forrása a magyar rendi felfogás volt. Ez erősebb ösztönzője és szellemi támpontja volt gondolataiknak a király és alattvalóinak viszonyáról, mint hitbeli meggyőződésük tanítójának politikai elvei”.⁸⁶

Eckhart eredményeit meg alátámasztotta Révész Imre, a két háború közti korszak legkitűnőbb protestáns egyháztörténésze, mondván, hogy az ellenállási jogra történő hivatkozás elmaradása tudatos állásfoglalás következménye volt. Amikor ugyanis 1562–63-ban a Tisza jobb parti, majd az erdélyi reformátusok elfogadták hitvallásuk Béza „Confessio Christianae fidei” címen kiadott munkáját, annak magyar fordításából kihagyták az Istentől küldött szabadítókra és az ellenállásra vonatkozó fejtegetéseket. Ahogy Révész bizonyítja, a 17. századi magyar református egyház más téren is mellőzte Kálvinnak egy sor fontos tanítását, azokat, amelyek nem illettek bele a magyarországi társadalmi viszonyokba. A feudális rendszerbe beépült magyar és a már polgári irányba mutató svájci, holland vagy francia kálvinizmus közé nem lehet egyenlőségelet tenni.⁸⁷

Anélkül, hogy Révésznek a magyar kálvinizmus eltérő voltára vonatkozó megjegyzéseit a legkevésbé is kétségbe vonnánk, meg kell jegyeznünk, hogy Béza említett hitvallásának 1562–63-ban lefordított magyar szövegét csak egy későbbi 1655-ös bilingvis kiadványból ismerjük, amely a Rákócziak tulajdonát képező sárospataki nyomdában, az özvegy fejedelemasszony, Lorántffy Zsuzsanna utasítására jelent meg.⁸⁸ Vajon nem az abszolutizmusra törekvő Rákócziakra való tekintettel maradt ki a kérdéses rész a magyar fordításból? (Az ugyanott közölt latin szövegben egyébként bennehagyták.) Ha pedig már 1562-ben kihagyták ezt a fejezetet, az is történhetett János Zsigmond fejedelem közbelépésére. Az uralkodók érthető okokból nem rokonszenveztek az abszolút hatalom ellen irányuló kálvini tétellel, s olyan esetekben, amikor a fejedelem maga is a református

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ *Théodor de Bèze*: De haereticis a civili magistratu puniendis. Genève. 1554..

⁸⁶ *Eckhart Ferenc*: Bocskai és híveinek közjogi felfogása. (= Károlyi Emlékkönyv Bp. 1933. 133. s. köv.)

⁸⁷ *Révész Imre*: Szempontok a magyar kálvinizmus eredetének vizsgálatához. (Századok, 1934. 272–274.)

⁸⁸ *Szabó Károly*: Régi Magyar Könyvtár (RMK), I. Bp. 1879. No 903.

vallást követte (ahogy ekkor János Zsigmond és a Rákócziak), a hit és az egyház védelmét célzó ellenállás sem látszott különösebben lényegesnek. Egyébként is az 1560-as évekbeli helyzet nem volt azonos a Bocskai-korival, s abból, hogy akkor a kálvini ellenállási tan nálunk nem talált visszhangra, nem lehet következtetni a későbbi időkre.

Tudjuk, hogy Kálvin és Béza munkái az 1550-as években tűntek fel Magyarországon. Kálvin genfi katekizmusát már 1562-ben magyar nyelven is kiadták, Melius Juhász Péter fordításában,⁸ az 1566-os gönci zsinat pedig elrendelte, hogy a papok olvassák és tanulják Béza és Kálvin hitvallásait.⁹ 1568-ban már arról olvassunk, hogy „Kálvin iratait Magyarországon igen nagyra becsülik és szorgalmasan olvassák”.⁹ Igaz, Kálvin főműve, az „Institutio” csak 1624-ben jelent meg magyar fordításban,⁹ de a magyarországi protestáns papság és világi értelmiség egyaránt jól beszélt a latin nyelvet.

A kálvini tanok elterjedése adja a magyarázatát annak, hogy már az 1560-as években korábban szokatlan hang jelentkezik a Habsburgok uralma alá tartozó országrészben, amely valósággal számon kéri a katolikus uralkodótól kötelességei elmulasztását. „Elfogytanak Ur Isten az jámbor fejedelmek, nincs gondviselője népednek, oltalma seregednek” — panaszkodik a névtelen énekes.⁹ Pesti György éneke pedig a halál szavával már vádolja az uralkodót:⁹

„Király, nem jártál el az te tisztvedben:
Eszel, iszol, csak mulattál éltvedben,
Sok adót szedetsz minden esztendőben,
De az ellenséggel nem mentél szemben.”

A 16. század második felében már felbukkan a magyar irodalomban az eszményi kálvini királykép. Miskolczi Csulyak István Bocskai István fejedelmet búcsúztató prédikációja 1607 elején pontos felsorolását is adja az uralkodói kötelességeknek. Helyenként a felsorolás szinte az „Institutio” magyar átírásaként hat. „Az igaz és Isten szerint való fejedelemnek tiszte nemcsak az, az mint mostan sokaknak szokásuk, hogy egyik, igyék és hasát, mint egy zsákot töltsé, tárházát pénzzel rakja, jobbágyit törvénytelen dolgokkal és adófizetéssel sarcoltassa, azonközben penig az ő alattok valók mit egyenek igyonak, vagy minemő csendességben éljenek meg nem gondolja, — hanem hogy tartományát, jószágát békességben és igazságban tartsa, az szent tudományt homály és konkoly nélkül hir lettesse, az közönséges társaságot jó törvényével és igaz atyafiui szeretetével szentül és jámborul bírja és igazgassa.”⁹

De nemcsak a kálvini uralkodói eszmény volt ismert, hanem az isteni törvény útjáról letért uralkodóval szembeni ellenállás joga is. Tanúsítja ezt a rendek már többször

⁸ *Schulek Tibor*: XVII. századi magyar nyomtatványok töredékei a wolfenbütteli könyvtárban. (Magyar Könyvszemle 1970. 128–129); Régi Magyar Nyomtatványok, I. Bp. 1971. No. 181.

⁹ *Kiss Áron*: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bp. 1881. 143.

¹ *Révész Imre*: Magyar református egyháztörténet. Debrecen, 1938. 125.

² MK I. No. 540.

³ *Kálvin Kálván*: Régi magyar vitézi énekek. Pest, 1864. I. 89.

⁴ Régi Magyar Költők Tára. XVI. század. VII. Bp. 1912. 28.

⁵ Magyar protestáns egyháztörténeti adattár, XII. Bp. 1928. 90–91.

idézett 1604-es válasza a kassai főkapitánynak. Hogy pedig ezek a gondolatok a legelső rétegekhez is eljutottak és szinte közvéleményt formáltak, arra idézzük a hajdúk nyilatkozatát 1607 végéről. Amikor a császár megbízottai felszólították a fegyverbe állt hajdúkat, hogy térjenek a törvényes uralkodó hűségére, azok ezt válaszolták: Rudolf nem királyuk, mivelhogy „bálványozó”, azaz megtagadta az „igaz hitet”.⁹⁶ Íme a kálvini ellenállási tan végsőkig leegyszerűsített változata a hajdúszemlélet tükrében.

A Bocskai alatt fegyvert fogott rendeknek 1605-ös, Európához intézett kiáltványában persze hiába keressük a Kálvinra való utalást, ahogy a fölkelés más hivatalos irataiban is. A kiáltvány⁹⁷ ugyan többször és éles formában elítéli Rudolf császárt, mert nem törődik népei jólétével, semmibe veszi az isteni törvényeket, és zsarnok módjára viselkedik. A felsorolt sérelmek tipikusan rendi jellegűek. Taktikai szempontból érthető, ha a nemesség ahelyett, hogy kálvini teológiai érveket szegezne szembe a katolikus uralkodóval, inkább az Aranybullára hivatkozik, melynek érvényességét senki el nem vitathatja. Ebben az összefüggésben érdemes felfigyelni arra is, hogy az Aranybulla 31. pontjára ekkor hivatkoztak először a rendek a történelem folyamán.

A „Magyarok Mózesé”

Végiggondolva a zsarnoktól való szabadulás kálvini tételét, azt állapíthatjuk meg, hogy a Bocskai-szabadságharc nem tartozott az „Institutio”-ban második helyen említett rendi ellenállás kategóriájába. Magyarországon nem a rendek fogtak fegyvert az uralkodó ellen, hanem – Kálvin szavával élve – Isten szabadítót küldött Bocskai személyében.

Bocskai fölkelése első percétől kezdve Istentől küldött szabadítóként lépett fel. 1604 novemberében – az álmosdi csata után, de még a felvidéki győzelmek előtt – a Kassára egybehívott rendekkel közölte: „Kegyelmeteknél nyilván lehet az, hogy engemet ily rövid idő alatt erre a felséges Isten bölcs tanácsa indított” – s a császárnak is megüzente: „Ebben az Ur Isten cselekedett velem, mostani állapotomban Istennek az ő titkos tanácsából való végzését tekintse.” Isten küldöttének vallotta magát, akinek feladata, hogy megszabadítsa népét a zsarnokság jármából, s amikor erről beszélt, mintha csak Kálvin szavait idézte volna: „Minden én igyekezetem és intenióm ellen vőn ez álláspontra Isten. . . mint Mózeset régen a pásztorságból, Dávidot a juhok aklából, a bujdosó Jeftét kivette és a népnek fejedelmévé tette.”⁹⁸ Bocskai magatartásában a hagyományos magyar rendi gondolkodás tehát kifejezetten kálvinista színezetet kapott.

De az országgyűlésre összegyűlt rendek is Kálvin szellemében szóltak, amikor a szabadítót üdvözölték a fejedelemben, a „Magyarok Mózesét”, aki az „Ur Istennek kedves és kellemes szent akaratóból” eljött, hogy levegye népéről a bilincset.⁹⁹ Szepsi Laczkó Máté, a prédikátor krónikás följegyzéseiben olvassuk az 1604-es évről: „Ez időben a magyar keresztyénség minden külső emberi segítségtől megfosztatott vala. Nem vala kire szeméit oltalomnak okáért függeszteni, csak sóhajtunk, bánkódunk és az Istenhez öfelsé-

⁹⁶ *Majláth Béla*: A hajdúk kibékítési kísérlete Ináncson 1607-ben. Bp. 1882. 31.

⁹⁷ MOE XI. 168. s. köv.

⁹⁸ Az idézetek sorban: Történelmi Tár 1878. 31. s. köv.; MOE X. 607 és XI. 743.

⁹⁹ MOE X. 608.

géhez fohászkodunk vala.” Aztán a krónikában új fejezetet kezd, melynek címe: „Isteni segítség kezdetik.” És az első mondat: „. . . Bocskai István urunk, a hitnek és a megromlott Magyarországnak hajnalcsillaga feltámadá.”¹⁰⁰

Ugyanezt fejezi ki Debreczeni S. János Bocskaihoz írt költeménye, a „Militaris congratulatio.”¹⁰¹

„Nem kell irigykedni,
Farkas szemmel nézni
Senkinek ez dologra,
Bihar vármegyéből,
Hogy te ez kis helyből
Származtál oltalmunkra:
Krisztus is jászolból
És Kis Názáretből
Jütt világ váltságára.

Így szokott ez lenni,
Ezt szokta mívelni
Az mennyeknek szent ura;
Az kiseded szíveket,
Vezérelvén őket,
Viszi derék dolgokra.
Mojzes és Áron,
Józsué, Gedeon
Példája ezt mutatja.

A kortársak tehát Istentől küldött szabadítót láttak Bocskaiban, aki megvédi az „igaz orthodox hitet”, az „isteni törvényt semmibe vevő zsarnokkal szemben”, és visszaállítja az Istentől kívánt rendet. Ez a rend azonban az évszázadok során kialakult nemesi jogok és érdekek restaurálása volt az uralkodó és a vele szövetkezett klérus ellenében. A kálvini tanítás tehát korszerű ideológiai fegyverrel látta el a régi rendi törekvéseket, amelyek a vallásos meggyőződéssel nem feltétlenül függtek össze. Ez magyarázza meg, hogy a felkelők soraiban nemcsak protestánsokat, hanem katolikusokat is találunk, méghozzá vezető helyen.¹⁰²

Ugyanakkor a kálvini ideológia azáltal, hogy az isten által küldött szabadítót kiemelte a rendi, nemesi társadalom keretei közül, és magasabbra helyezte, lehetővé tette a polgárság és a parasztság megnyerését is.

¹⁰⁰Szepsi Laczkó Máté krónikája. (Erdélyi történelmi adatok. Szerk. Gr. Mikó Imre. III. Kolozsvár, 1858. 52.)

¹⁰¹Régi Magyar Költők Tára. XVII. század I. Bp. 1959. 259.

¹⁰²Elég, ha Káthay Mihályra. a fejedelem kancellárjára és Czobor Imrere hivatkozunk.

Egyház és rendiség

Már említettük, hogy 1608 januárjában a pozsonyi gyűlésből a magyar rendek felszólították a Habsburg-monarchia valamennyi országának nemeseit, hogy lépjenek velük szövetségre Rudolf császár ellen. Nem lesz érdektelen, ha röviden megnézzük, honnan milyen választ kaptak.

Rudolf politikájának súlya, ahogy láttuk, nagyjából egyformán nehezedett különböző országaira. Minden oka meglelt volna tehát a cseh és osztrák tartományok nemességének, hogy megragadja az alkalmat, és a magyar rendek felszólítására igennel válaszoljon. A válaszok mégis eltérőek voltak.

Felső-Ausztriában a nemesség vezére, Erasmus Tschernembl, aki Nyugat-Európában a kálvini tanokban nőtt fel,¹⁰³ azonnal igennel válaszolt, s ez az állásfoglalás eldöntötte a habozó alsó-ausztriai rendek magatartását is. A cseh nemesség különleges politikai helyzetben volt – hiszen Rudolf és udvara Prágában székelt, amiből számukra előny is származott –, ezért hosszas viták után végül is hű maradt a császárhoz, persze abban a reményben, hogy jutalmul az uralkodó majd teljesíti rendi és vallási követeléseit. A lutheránus morva rendek hónapokig tartó gondolkodás után csatlakoztak. Vezérüket, Karol Žerotint Tschernembl és Thurzó György győzték meg a harc jogos voltáról. Ugyanakkor a sziléziai és a lausitzi lutheránus rendek elutasították a magyar ajánlatot. A stájer nemesek pedig már korábban a wittenbergi egyetem teológia professzoraihoz fordultak: mit kell tenni ilyen esetben az igaz lutheránusnak? A professzorok Luther tanai értelmében elmarasztalták a világi hatalom elleni fellépést, s csupán a passzív ellenállást tartották megengedhetőnek, de azt is csak hitbéli kérdésben. A stájer rendek, akikre Ferdinánd főherceg uralma is súlyosan nehezedett, nem csatlakoztak a szövetséghez, ahogy nem csatlakozott Krajna és Karintia sem.¹⁰⁴

Nem kevésbé jellemző az is, ahogy az egyes tartományok rendei a későbbiekben viselkedtek. A morva rendek Rudolf császár lemondása után egykettőre lepaktáltak Mátyással, megelégedve azzal, hogy az új uralkodó ünnepélyes nyilatkozatban biztosította rendi jogait, köztük a nemességnek és bizonyos korlátozott formában a polgárságnak is a szabad vallásgyakorlatot. Žerotin, akinek lelkiismeret-furdalásai voltak, amiért fegyverrel fordult szembe uralkodójával, Tschernembl minden rábeszélése ellenére is megragadta a kiegyezés első lehetőségét. Miután az 1608 novemberi pozsonyi országgyűlés rendezte a magyarországi helyzetet, 1609 elejére az osztrák protestáns rendek lényegében magukra maradtak a küzdelemben. Tschernembl ugyanazokat a jogokat követelte, amiket

¹⁰³ Hans Sturmberger: Georg Erasmus Tschernembl. Linz, 1953.

¹⁰⁴ A magyar rendek levele a szomszédos országokhoz, 1608. febr. 1.: Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs) Hungarica. Allgemeine Acten Fasc. 154. Fol. 118–121.; a cseh rendek válasza, 1608. ápr. 19.: OL Thurzó cs. lt. Fasc. 11, No. 14.; a magyar–morva tárgyalások iratai: uo. Fasc. 89, No. 15.; a magyar és osztrák rendek szövetségelevele Mátyás főherceggel, Pozsony 1608. febr. 1.: OL Regnicolaris Lt. Archivum Regni, Lad C, Tractatum pacis, Fasc. C. No. 18.; A magyar–osztrák–morva rendek uniós szerződése, Eibenschütz (Ivančice) 1608. ápr. 19.: OL Törzsanyag 1608. No. 101. L. még *Lindeck*: Der Einfluss, 81. s. köv.; *Hassinger*: Die Landstände, 989. s. köv.; *Loserth*: Die Stände Mährens, 226. s. köv.; *Loesche*: Zur Gegenreformation in Schlesien, I.; *Dedic*: Der Protestantismus in der Steiermark; Adel und Konfession. Ein Rundgespräch. (= Deutscher Adel 1555–1740. Herausgg. von H. Rössler, Darmstadt, 1965. 66. s. köv.)

a magyarok kaptak, Mátyás azonban nem akart a II. Miksa által megadott engedményeknél többet adni. A majd egy esztendeig tartó harc közben az osztrák protestánsok tábora egyre csökkent, mind többen hagyták ott a horni szövetséget, hogy elfogadják a Mátyás által nyújtott sovány, de biztosnak látszó engedményeket. Tschernembl mégis folytatta a küzdelmeket, és 1609 nyarára sikerült is II. Miksa engedményein túlmenő jogokat kivívnia.¹⁰⁵

Végigkísérve a 16–17. század fordulójának rendi mozgalmait, nem kétséges, hogy a nemesség magatartását befolyásolta és színezte az, hogy a lutheránus vagy a kálvinista egyház tanítását tette-e magáévá, illetve, hogy a politikai közhangulatra melyik egyház nyomta rá a bélyegét. A magyar rendi ellenállás a kálvini tanra támaszkodva kapott új erőre az 1600-as évek elején. A kálvini tanítás volt az a modern köntös, amelyet a magyar rendiség magára öltött, ahogy két évszázad múlva a rendi mozgalom a francia felvilágosodás és Rousseau tanait tartja majd pajzsként maga elé az uralkodóval folytatott harcban.¹⁰⁶ A katolikus és idegen fejedelemmel szemben a korábban nemegyszer élesen antifeudális magyar kálvinizmus ekkor, a 17. század elején forrott először össze és azonosult a rendi törekvésekkel.

Állam és Egyház

Vajon a győztes protestáns rendiség megkísérelte-e a katolikus egyház és az állam múltból örökölt összefonódottságát megszüntetni? Élt-e Bocskaiiban és a körülötte csoportosulóknak olyan törekvés, hogy a katolikus egyház közjogilag biztosított hatalmi helyzetét felszámolják?

A kérdésre határozott igennel válaszolhatunk. Bocskai egy mozdulattal félretolta az egyházi kiváltságokat, ha azok a politikát érintették. Országgyűléseire a püspököket nem hívta meg, a szerzetesrendek kezén levő hiteles helyek élére világi nemesurakat rakott, és a hatalma alá került egyházi birtokokat világiaknak adományozta.¹⁰⁷ A fölkelők álláspontját e tekintetben legvilágosabban Illésházy István fejezte ki: „Püspök uraimék járjanak szorgalmasan a templomba és imádkozzanak, hogy az Isten fordítsa el a haragját mirőlünk. De a földi világ dolgaiba ne avatkozzanak.”¹⁰⁸ Nem is vitás, hogy a rendek álláspontja modernebb volt az uralkodóénál.

A magyar rendi ellenállás győzelmére a koronát az 1608 novemberi pozsonyi országgyűlés tette fel. A rendek politikai követelései két pont körül csoportosultak: 1. A klérusnak az állami méltóságokból, a politikai életből, a közigazgatásból való kiszorítása és 2. a királyi hatalom rovására további rendi jogok biztosítása. Ha az új uralkodó, a

¹⁰⁵ A már idézett műveken kívül l. az osztrák, stájer, cseh, morva és magyar protestáns rendek ez ügyben váltott leveleit: OL Archivum Regni, Lad. L. Fasc. 8., No. 7.; továbbá OL Thurzó cs. lt. Fasc. 89., No. 15.; Unterösterreichisches Landesarchiv (Bécs), Ständisches Archiv, Schubert 20; Oberösterreichisches Landesarchiv (Linz), Handschriften 41. kötet; Steiermarkisches Landesarchiv (Grác), Ungarn, Schachtel 707. Heft 1851; Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs), Hungarica: Allgemeine Acten, Fasc. 155, Conv. b.; Státny Ustředni Archiv (Prága), Stará manipulace K 1/130.

¹⁰⁶ *Benda Kálmán*: Rousseau és Magyarország (= *Benda Kálmán*: Emberbarát vagy hazafi. Bp. 1978. 351–361.)

¹⁰⁷ Mindez persze óriási vitákat kavart az 1608. évi koronázó országgyűlésen a klérus és a nemesség közt. L. a már idézett országgyűlési naplót a 75–76. jegyz.-ben.

¹⁰⁸ Illésházy Bocskainak, 1605. nov. 19.: MOE XI. 215.

Rudolf által dezinált s az országgyűlés által most megválasztandó II. Mátyás az első pontban enged, akkor föltehetően sikerrel alkudozhat a másodikban. A dinasztikus politikához való ragaszkodás azonban megkövetelte Mátyástól, hogy mindenekelőtt szövetségesei, a Vatikán és Spanyolország, az országon belül pedig a klérus kívánságait vegye figyelembe. Ez pedig azt jelentette, hogy a saját hatalma rovására adott engedményekkel kellett a klérus elleni kívánságokat leszerelnie. A hosszan elhúzódó viták végeredményeként az 1608. évi úgynevezett koronázás előtti és utáni törvények lényegben fenntartották a katolikus klérus korábbi közjogi helyzetét, ugyanakkor szinte minden jogot kicsavartak az uralkodó kezéből, annyira, hogy a rendek jóváhagyása nélkül nem üzenhetett háborút, és nem köthetett békét.¹⁰⁹ Az uralkodói hatalom a Habsburg-birodalom egész területén visszaszorult, a magyar rendek pedig korábban elképzelhetetlen jogok birtokába jutottak.

Az 1608-as törvények ideig-óráig gátat vetettek a dinasztikus politika érvényesülésének is, ugyanakkor azonban a rendi hatalom megnövekedésének káros hatása hamarosan megmutatkozott a városok vonatkozásában és a nemességnek kiszolgáltatott paraszti tömegek sorsának megnehezedésében. De a küzdelem másik részleges nyertese, a klérus sem képviselt a nemességnél haladóbb nézeteket, sem társadalmi, sem politikai szempontból. Az elkövetkező évek küzdelmei elsősorban a protestáns rendek és a katolikus klérus között folytak, a társadalmi haladás szempontjából azonban egyik sem hordozta a jövőt. Az uralkodó persze még ebben a helyzetben is megkísérelhette volna a két ellenfél, a klérus és a rendek egyensúlyban tartását, egymás elleni kijátszását, és így saját politikájának függetlenítését és – a polgárságra támaszkodva – hatalmának növelését. Ehhez azonban arra lett volna szüksége, hogy feladja a dinasztikus világhatalmi terveket.

Erre pedig csak a 18. században került sor.

¹⁰⁹ Decretum anni 1608: Magyar Törvénytár, 1608 – 1657. Bp. 1900. 6. s. köv.